

כלכלה, חברה ומדיניות פנים

מבנה תעסוקתי, נייעות תעסוקתית וסמלי סטטוס
ביישוב היהודי החדש, 1918 – 1948

משה ליסק

הקדמה

מקובל על כל חוקרי החברה היישובית שהמבנה הפוליטי שלה היה מורכב ומפוצל. היה זה מבנה שהתרוצצו בו לא רק מספר גושים אידיאולוגיים גדולים, אלא גם מספר לא קטן של סיעות ופלגי סיעות. בלהט הוויכוחים האידיאולוגיים הסוחפים שאפיינו תקופה זו קמו ונפלו, התפלגו והתאחדו וחזרו והתפלגו תנועות ומפלגות. תופעה זו פקדה את כל הגושים הפוליטיים של היישוב החדש. מדינת ישראל ירשה מבנה זה לאחר הקמתה. פיצולים מסוג אחר – על בסיס עדתי ולפי דפוסי תרבות דתיים – אפיינו את עדות המזרח ואת היישוב הישן האשכנזי.

פחות מוכרים התהליכים בתחום התעסוקתי. במקביל לתהליך הצמיחה, ההתגבשות וההתמסדות של המבנה הפוליטי, לבש צור וגידים גם המבנה התעסוקתי והריבוני של חברה זו. לא היה זה רק תהליך מקביל של התפתחות אלא שני תהליכים שהשפיעו זה על זה, ובמידה לא קטנה – אם כי פחות, כנראה, ממה שהאמינו בשעתו פוליטיקאים ואידיאולוגים וממה שביקשו לפעול על-פי אמונה זו. מכל מקום, גם התהוותו של המבנה התעסוקתי היתה רצופה שינויים מהירים, לפעמים בלתי-צפויים, בגין גורמים שונים שלא ניתן היה לשלוט בהם אלא במידה מוגבלת מאוד.

קשרי הגומלין בין שני התהליכים, הפוליטי והתעסוקתי, באו לידי ביטוי בולט בחשיבות שייחסו כמה תנועות פוליטיות, בראש ובראשונה תנועת הפועלים, לסדר הריבוני האמור וה'חייב' להתפתח בחברה היישובית. תנועת הפועלים היתה מחויבת אידיאולוגית ופוליטית לעקרון הפיכת הפירמידה התעסוקתית של העם היהודי על פיה. מס שפתיים לעיקרון זה שילמו כמעט כל התנועות והמפלגות הפוליטיות. למעשה, חוגים רבים ביישוב, אם לא התנגדו לעיקרון זה הרי הסתייגו חריפות מהפירוש הרדיקלי שלו – העמדת החקלאות ושלוחותיה בראש הפירמידה התעסוקתית החדשה. גם 'קידוש' עבודת הכפיים בענפים אחרים לא היה מקובל על הכל. מסורות של תרבות המוצא, שרבים המשיכו לדבוק בהן, השפיעו גם כן. המציאות הכלכלית אמנם כפתה פעמים רבות תהליכי פרולטריוזיה ומעבר זמני,

לפחות, לעבודת כפיים. האידיאולוגיה הדומיננטית עודדה מאוד התפתחות זו, באמצעות טיפוח סמלי סטטוס חדשים, אולם הלכי רוח פחות גלויים – אם כי לא חסרי עצמה – התמודדו עם סמלי סטטוס אלה. רבים העדיפו לדבוק בווריאציות פחות קיצוניות, שהבטיחו המשכיות מסוימת עם סמלי הסטטוס של חברת המוצא. זה היה נכון לא רק בקרב בני היישוב הישן, האשכנזים ועדות המזרח, אלא גם בחוגים לא מעטים ביישוב החדש.

לפני הדיון המפורט יותר בסוגיה זו יש להבהיר מספר הבהרות לגבי טיבה של האוכלוסיה הנדונה.

ראשית, מבחינה כרונולוגית המאמר עוסק בראש ובראשונה בתקופת המנדט הבריטי, לאמור: שנות העשרים, השלושים והארבעים. מבחינת האוכלוסיה מדובר בראש ובראשונה בכוח העבודה היהודי ובמיוחד בהשפעת גלי העלייה החדשים עליו. שנית, אין המאמר דן בהשפעתו של כוח העבודה הערבי על מבנה המשק בארץ-ישראל אלא במרומז, וזאת לא רק מקוצר המצע. בניגוד לכמה חוקרים¹ המייחסים לגורם זה השפעה מכרעת, השפעה שעמדה כביכול במרכז השיח הכלכלי, הפוליטי והאידיאולוגי של היישוב היהודי, נראה לי שיש הפרזה ושיבוש בהבנת לוח הזמנים. הסכסוך היהודי-ערבי אמנם עמד במרכז ההווה של בני תקופת המנדט בתחום הפוליטי והצבאי, אבל חשיבותו בשוק העבודה – שבתקופת העלייה השנייה ובראשית שנות העשרים היתה רבה, כשל מעצב רב-כוח – הלכה ופחתה בסוף שנות העשרים. ככל שגדל והתעצם היישוב מבחינה דמוגרפית, רבו משאבי הון והתגווגו מאוד ענפי התעסוקה – כך פחת הצורך של כוח העבודה היהודי לעבוד בענפי תעסוקה שבהם התחרה קשות, ולא תמיד בהצלחה, עם הפועל הערבי.² המשק המנדטורי התפתח במהירות רבה למשק מפוצל מבחינה לאומית, אם כי מעולם לא פסקו יחסי החליפין ומידה מסוימת של תלות בין שניהם.³

שלישית, הנתונים הסטטיסטיים מתייחסים בדרך-כלל לפלחים שונים של כוח העבודה היהודי, ולעתים גם לכולו. עם זאת, חסרים בהם פרמטרים המקובלים כיום בכל פרסום של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, כגון התפלגויות על-פי ותק, גיל, עדה וכו'. אין ספק שהדבר מביא לידי טשטוש ההבדלים בין אוכלוסיות בעלות תכונות ייחודיות, ובמיוחד בין היישוב החדש לבין היישוב הישן על שני חלקיו המרכזיים: עדות המזרח והחרדים האשכנזים, על פלגיהם השונים. קוצר המצע חייב לתחום את הניתוח ליישוב החדש. אין ספק שתמונה כוללת של ההיסטוריה החברתית של הקולקטיב היהודי בתקופת היישוב צריכה לכלול גם את היישוב הישן. הערבים הפלסטינים היו בתקופה ההיא – כמעט מכל בחינה שהיא – מחוץ לקולקטיב זה. רק

1. ראה למשל: M. Shalev, *Labor and the Political Economy in Israel*, Oxford 1992, pp. 32–80; G. Shafir, *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict 1882–1914*, Cambridge 1989.
2. אניטה שפירא, המאבק הנכזב: עבודה עברית, 1929–1939, תל-אביב 1977.
3. ר' שרשבסקי, מבנה המשק היהודי בארץ-ישראל ובישראל, ירושלים 1968; י' מצר וע' קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל, ירושלים 1990.

מבנה תעסוקתי, נייעות תעסוקתית וסמלי סטטוס

שוק העבודה ושוק ההון היוו זירה משותפת, אם כי מוגבלת, של מגעים וחיכוכים. עם זאת, מגעים אלה הותירו חוויות פולקלור ומיתוסים שהפכו לחלק אינטגרלי של התרבות והפוליטיקה של היישוב היהודי.

מבחינה דיסציפלינרית מאמר זה עוסק אפוא בקטע מסוים של ההיסטוריה החברתית של היישוב - המבנה התעסוקתי, הניידות התעסוקתית ומערכת הסמלים שליווה התפתחות זו. מבחינה קונצפטואלית הנחת המוצא מבקשת להעמיד במוקד הדיון את האופי הנזיל של המבנה התעסוקתי, את תהליכי הדיפרנציאציה ואת המתח בין שני אלה לבין סמלי הסטטוס למיניהם של התקופה.

התפלגות ונייעות תעסוקתית בחברה היישובית

על המבנה ועל השינויים שחלו בהרכב התעסוקתי של כוח העבודה של היישוב היהודי השפיעו כמה וכמה גורמים, מהם בעלי צביון 'קבוע' יותר ומהם בעלי אופי 'עונתי' בלבד. במידה שניתן להבחין בין גורמי קבע לגורמים עונתיים במסגרת כרונולוגית מצומצמת של שלושים שנה, הרי שבין הראשונים ניתן למנות את הדחף האידיאולוגי לשינוי המבנה התעסוקתי של היהודים; את זרימת ההון הלאומי מהגולה, מה שאפשר צמיחה כלכלית ללא אמצעי כפייה כלפי פנים; את מדיניות ההתנתקות של המשק היהודי מהמשק הערבי, שבאה להבטיח מקומות קליטה לעולים - ובמלים אחרות, יצירת משק מפוצל בבעלות ציבורית על חלק מאמצעי הייצור, שאפשר הכוונת כוח אדם על-פי שיקולים אידיאולוגיים-ציבוריים ותכונות דמוגרפיות מתאימות, שהגבירו את הגמישות ואת הניידות הפוטנציאלית של כוח העבודה. עם הגורמים המשתנים ובעלי האופי העונתי נמנו היקף גלי העלויות (והירידות) מהארץ והרכבם החברתי, ומשברים כלכליים פתאומיים והתאוששות מהם, כתוצאה מפעולתם של גורמים חיצוניים למערכת היישובית. משקלם של כל הגורמים הללו לא היה זהה; מכל מקום, השינויים שחלו במשך השנים במבנה התעסוקתי לא עלו תמיד בקנה אחד, אם לנקוט לשון המעטה, עם נקודת המוצא האידיאולוגית שאימצו רבים מחברי האליטות היישוביות.

בהיות החברה היישובית חברה מהגרים יש לשפוט את היקף השינויים במבנה התעסוקתי ראשית כל מנקודת המוצא של המבנה התעסוקתי של העולים טרם עלייתם ארצה. אם נשפוט לפי המקצועות שהעולים הצהירו עליהם עם בואם ארצה,⁴ מסתבר שלמעלה משליש מכלל העולים המפרנסים בכל תקופת המנדט עסקו בחוץ-לארץ בתעשייה ומלאכה. הקבוצה השנייה בגודלה (19.9%) עסקה בחקלאות ובהכשרה לקראת עיסוק בחקלאות. קבוצות אחרות, שוות כמעט בגודלן, היו של פועלים

4. ב' גיל, 'שלושים שנות עלייה לארץ-ישראל 1919-1949', בתוך: דפי עלייה, ירושלים תש"י, עמ' 71, לוח 27; D. Gurevich & A. Gertz, *Statistical Handbook of Jewish*; 101 p. *Palestine, Jerusalem 1947*. הנתונים לפי מקור זה קצת שונים בגלל הבדלים בתקופה המהווה את המסגרת לאיסוף הנתונים.

פשוטים (12.7%), סוחרים (12.5%), ובעלי מקצועות חופשיים (11%). מפרנסים אחרים עסקו בבניין (6.6%), בפקידות (4.2%) ובעבודות מנהלה (1.6%). על מנת לאמוד את משמעותם של נתונים אלה יש לזכור שתי עובדות: ראשית, מדובר במשלח-יד מוצהרים. אין ספק שבין הצהרות אלה לבין ההתפלגות התעסוקתית הריאלית היה פער לא קטן. דבר זה נכון כנראה בעיקר לגבי העיסוק בחקלאות. נראה שבמקרים לא מעטים מדובר באנשים חסרי משלח-יד שטרם עלייתם עברו תהליך הכשרה קצר והצהירו עליו כעל משלח-יד לכל דבר.⁵ השערה זו נתמכת בעובדה השנייה הראויה לתשומת לב: גילם הצעיר הממוצע של העולים. גיל צעיר מעיד בין השאר על הכשרה מקצועית אלמנטרית בלבד ועל ניסיון קצר בעבודה. מכל מקום, נתונים אלה מצביעים על האופי הסלקטיבי של העלייה. שכן התפלגות תעסוקתית זו אינה משקפת את ההתפלגות התעסוקתית של היהודים בארצות המוצא של העולים.

ההרכב התעסוקתי טרם העלייה היה אחד מאותם גורמים משתנים שהשפיעו, לפחות בעקיפין, על ההרכב התעסוקתי לאחר העלייה, שכן ההרכב התעסוקתי של העולים השתנה מדי פעם, הכל בהתאם לאופיה של העלייה והרכבה החברתי, ועמם גם המבנה התעסוקתי. כך למשל, השיעור הגבוה ביותר של בעלי הכשרה חקלאית טרם עלייתם היה בתקופת העלייה השלישית - כ-30%, וכן בשלהי העלייה הרביעית (1928-1931) - כ-28%. שיעור בעלי ההכשרה החקלאית ירד בצורה דרסטית, עד ל-11.6% בשנים 1932-1938, ובשנים 1939-1945 ל-5.7%;⁶ אחוז העולים בעלי ניסיון בתחום המלאכה והתעשייה⁷ היה יציב למדי במשך כל השנים (כשליש מכלל המפרנסים); שיעור בעלי המקצועות החופשיים - מדובר בעיקר במורים וברופאים - היה גבוה למדי בתקופת העלייה השלישית (כ-10.6%), הצטמצם מאוד בתקופת העלייה הרביעית, ואחר-כך שוב חזר וגדל והגיע לשיא בתקופת העלייה החמישית - 14.2%.

ההרכב התעסוקתי המשתנה של המפרנסים שהגיעו לארץ הלם רק באופן חלקי הן את הצרכים האובייקטיביים של המשק הארץ-ישראלי, הן את הנורמות החברתיות-אידיאולוגיות שלפיהן ניסו לעצב את המבנה החברתי של היישוב והן את הנטיות והציפיות של העולים, שרבים מהם היו חייבים להתנסות בהסבה מקצועית, ולו באופן זמני. הסבה מקצועית זו שיקפה למעשה בכל תקופה נתונה הן את גורמי הקבע שפעלו בחברה היישובית והן את האילוצים המודמנים שהופיעו מדי פעם - אם במישור הכלכלי ואם במישור הפוליטי.

5. דבר זה נכון במיוחד לגבי חברי תנועת 'החלוץ', שבתקופות שונות היוו חלק ניכר מעולי העלייה העובדת. כמה נתונים על הכשרתם של חברי 'החלוץ' טרם עלייתם ניתן למצוא בחוברות סכומים, הוצאת ההסתדרות הכללית, המחלקה לסטטיסטיקה ואינפורמציה, למשל: שם, א (1930), עמ' 14-17; ב (1930), עמ' 26.
6. אין לזהות את השיעור הגבוה של בעלי הכשרה חקלאית כלשהי עם אלה שעסקו ממש בחקלאות. מספרם של אלה היה קטן הרבה יותר.
7. המדובר בעיקר בתעשיית ההלבשה, העץ והמתכת.

מפקד המפרנסים הראשון שנערך לאחר חידוש העלייה בקנה מידה גדול היה המפקד של העובדים השכירים בלבד, ב-1922.⁸ לפי מפקד זה כ-20% עסקו בחקלאות; כ-17% עסקו בבניין; כ-12% בעבודות ציבוריות ובעבודה בלתי-מקצועית (פועלים פשוטים); 19.5% בתעשייה ומלאכה; 9% בפקידות, וכ-6% היו בעלי מקצועות חופשיים (כולל הוראה). אם משווים נתונים אלה עם ההתפלגות המקצועית של העולים בתקופת העלייה השלישית לפני עלייתם ארצה, מסתבר שחלק מבעלי ההכשרה החקלאית לא נקלטו בחקלאות והוא הדין בבעלי המקצועות החופשיים אשר לא נקלטו במקצועותיהם, לפחות בתקופה הראשונה, וחייבים היו לעבור הסבה מקצועית. תמונה זו אופיינית מאוד, שכן כושר הקליטה של המשק החקלאי היה מוגבל מאוד, בגלל מדיניות התעסוקה הסלקטיבית של האיכרים במושבות, שנתעו במידה רבה מקליטת פועלים עבריים, מצד אחד; ומצד שני בגלל אפשרויות הקליטה של התנועה הקיבוצית והמושבתית - שאמנם ביקשו לגדול ולהתרחב - שהיו מוגבלות בתקציבים ובאמצעי ייצור שניתנו במשורה על-ידי ההנהלה הציונית. חלק גדול מבעלי 'הפרופסיות החופשיות' לא נקלטו במקצועותיהם בגלל העדר תשתית כלכלית ושירותים מתאימים. סקר נוסף שהקיף חלק גדול יחסית מהאוכלוסיה נערך ב-1926.⁹ לפי נתוני מפקד זה לא חל שינוי בשיעור העובדים בחקלאות. לעומת זאת חלה ירידה גדולה בשיעור פועלי העבודות הציבוריות והבניין מ-28.7% ל-11%, זאת בעקבות המשבר הגדול שחל בשנה זו. בתעשייה ובמלאכה לא חל שינוי גדול, והוא הדין בקטיגוריה של הפקידות ושל המקצועות החופשיים.¹⁰

הפרופיל התעסוקתי של העובדים השכירים בשנות העשרים היה אפוא בעל גוון ברור למדי: הריכוז הגבוה ביותר היה בעבודות בניין, מלאכה ותעשייה - שרובה ככולה היתה פרימיטיבית למדי. מוקד חשוב אחר היה החקלאות - פועלים במטעי ההדרים במושבות, וחברי ההתיישבות הקיבוצית והמושבתית. פועלי המושבות היו לרוב פועלים ללא מקום עבודה קבוע ובמשך תקופות לא קצרות מובטלים מעבודה. מספר הפקידים בסקטור הפרטי והציבורי וכן בעלי המקצועות החופשיים השכירים היה נמוך.

היות שהנתונים דלעיל מייצגים פועלים שכירים בלבד, יש בהם כדי לעוות את התמונה הכוללת. ההגדרה של אוכלוסיית המפקד יש בה כדי להוציא כמה וכמה קטיגוריות תעסוקתיות, כגון מסחר וחלק מהמקצועות החופשיים (כמו רופאים, עורכי-דין וכו'), מקשת ההתפלגויות של התעסוקות בקרב האוכלוסיה. תמונה מאוזנת

8. ב"צ דינבורג, ארץ-ישראל בשנת תרפ"ג, ירושלים תרפ"ד, עמ' 162. מפקד זה כלל 16,600 עובדים (13,000 ענו על השאלון), שהיוו פחות מ-50% מהעובדים בתקופה הנתונה. לאור זאת, יש להתייחס אל הנתונים בזהירות ולראות בהם אומדנים בלבד. נתונים שונים במקצת מופיעים אצל: D. Gurevich & A. Gertz, *Statistical Handbook of Jewish Palestine*, p. 291

9. אוכלוסיה זו כללה עובדים שכירים בלבד - כ-32,000 איש.

10. ייתכן שעלייה זו היא רק תוצאה של הגדרה שונה של קטיגוריית 'הפועלים הפשוטים' בשני המפקדים.

יותר ניתן לקבל על-ידי עיון בהרכב התעסוקתי של אוכלוסיית תל-אביב ב-1928¹¹ גם המגלה, כצפוי, קטיגוריה נכבדה של אנשים שעיסוקם במסחר - 15.5%. גם אוכלוסיית הפקידים גדולה יותר - 10.8%, וכן בעלי המקצועות החופשיים. גידול זה בא על חשבון הפועלים הפשוטים וכן פועלי התעשייה והמלאכה. הרכב תעסוקתי זה היה אופייני אמנם לתל-אביב, מוקד הפעילות הכלכלית של היישוב היהודי, אולם נראה שמגמות דומות הלכו והתפתחו גם באזורים עירוניים אחרים, במיוחד בשפלת החוף, למשל בחיפה.

המפקד הכללי הארצי הראשון שמצויים בו נתונים מפורטים על ההרכב התעסוקתי של כל האוכלוסייה היהודית נערך בידי ממשלת המנדט ב-1931 - במסגרת מפקד האוכלוסייה של ארץ-ישראל. חשיבותו לדיוננו היא בכך שנתוניו משקפים את המציאות כפי שהתגבשה בשנות העשרים ובטרם החלה הצמיחה הכלכלית המהירה שהביאה עמה העלייה החמישית. נתוני המפקד מצביעים על ההתפלגות התעסוקתית הבאה של מפרנסים יהודים (ראה לוח 1).

לוח 1: התפלגות מפרנסים יהודים לפי תעסוקה - 1931

18.4%	12,300	חקלאות
21.9%	14,600	תעשייה ומלאכה
5.0%	3,300	הובלה ותחבורה
7.6%	5,100	בניין ועבודות ציבוריות
13.3%	8,900	מסחר
11.1%	7,400	מקצועות חופשיים
2.0%	1,300	פקידות ושירות אזרחי
5.1%	3,400	שירות בית
3.0%	2,000	כספים והשקעות (רנטה)
12.6%	8,400	מקצועות שונים ובלתי-פרודוקטיביים
100.0%	¹² 66,700	סה"כ

מקור: עיבוד לפי *Palestine Census, Part II, Jerusalem 1931, pp. 281-297*

הרכב תעסוקתי זה אינו סוטה במידה ניכרת מההרכב התעסוקתי של מפקדי העובדים שכירים, להוציא אותן הקטיגוריות שמעצם ההגדרה לא ניתן למצאן במפקדים של עובדים שכירים. הכוונה לקטיגוריות של 'סוחרים' ו'מתפרנסים מרנטה' (כספים והשקעות). גם אחוז בעלי המקצועות החופשיים כפול, שכן רבים מהם לא היו עובדים שכירים, וגם אם היו כך - לא השתייכו להסתדרות הכללית. שיעור העובדים

11. המפקד כלל 13,327 מתוך כלל האוכלוסייה של 34,200. ראה מקור אצל: ד' גלעדי, הישוב היהודי בתקופת העלייה הרביעית 1924-1929, תל-אביב 1973, עמ' 51.
12. המפרנסים היוו 38.2% מכלל אוכלוסיית היישוב, שמנתה 174,600 נפש.

מבנה תעסוקתי, נייעות תעסוקתית וסמלי סטטוס

בחקלאות ובתעשייה ומלאכה, לעומת זאת, דומה למדי. דמיון יחסי זה משקף את ההיקף המצומצם בשנות העשרים, למרות תנודות עונתיות, של סקטור המפרנסים העצמאיים מכאן ושל אוכלוסיית הפקידים והמנהלים מכאן. כוח העבודה היה מורכב רובו ככולו מעובדים יומיים ללא קביעות, שהיו תלויים למחיתם בתנודות חריפות ותכופות מאוד בקצב העלייה ובקצב ההשקעות בבניין, בחרושת ובמטעים. עשרות אלפי הפועלים השכירים בשנות העשרים היו התשתית שעליה בנתה תנועת העבודה את תקוותה להקים מעמד של פועלים בעלי הכרה לגבי יעדיהם החברתיים, הכלכליים והפוליטיים. אמנם, לעתים קרובות נתקלו פועלים אלה במצוקה ובאבטלה ממושכת, ורפו ביניהם המתוסכלים והממורמרים; אולם יש לזכור שגם הסקטור הפרטי – ששימש תמיד בבחינת כלי קיבול לנסיות לב נסתרות וגלויות כאחת מצד חלק מהשכירים – מה שמנהיגי הפועלים כינו 'דה־פרולטריוציה' – היה אף הוא חלש ושברירי, למרות שמדי פעם גילה סימני התאוששות.

שנות השלושים והארבעים טמנו בחובן שתי 'בשורות' לתנועת הפועלים, שלמראית עין סתרו זו את זו. מצד אחד ניכרה היטב התחזקותה הארגונית, הכלכלית והפוליטית של תנועת הפועלים. מצד שני, גדלו הסקטור הפרטי והמעמד הבינוני, מה שהקשה על תנועת הפועלים להביא לשינויים מפליגים במבנה התעסוקתי, במיוחד בסקטור העירוני. יתר על כן, נתגלו סימנים מובהקים של דה־פרולטריוציה. התעצמות תנועת הפועלים השתקפה בגידול הכמותי הניכר במספר חברי ההסתדרות, בבינוי מוסדות, בצבירת נכסים כלכליים ובכיבוש עמדות־המפתח בהנהגה הלאומית. הכוונה לתפקיד יו"ר הנהלת הסוכנות, מנהלי המחלקה המדינית והכספים. הסימפטומים של המגמה השנייה – מגמת דה־פרולטריוציה – היו אולי סמויים יותר, ואף על פי כן בעלי תוקף רב. סימנים לכך אפשר למצוא גם במפקדים השונים שעסקו בהתפלגות התעסוקתית בשנות השלושים והארבעים, למשל המפקד שנתוניו מפורטים להלן, שנערך ב־1939,¹³ אם כי יש לציין שהוא היה סלקטיבי ולכן יש בו כנראה הטיה לטובת תעסוקות כמו חקלאות, תעשייה ומלאכה, ובניין (ראה לוח 2).

לוח 2: התפלגות תעסוקתית ב־1939

18.5%	חקלאות
18.0%	תעשייה ומלאכה
4.5%	בניין ועבודות ציבוריות
7.0%	הובלה ותחבורה
11.5%	מסחר

13. המדובר במפקד ההתנדבות לשירות לאומי, ובגלל אופיו ויעדיו התפקד רק חלק מהאוכלוסייה. אחרים סירבו או השתמשו מסיבות שונות. סך־הכל התפקדו כ־200,000. ראה ד' גורביץ וא' גרץ, 'היישוב היהודי בארץ ישראל', בולטין סטטיסטי, 21 (נובמבר 1940), עמ' 18.

9.5%	פקידות ושירות אזרחי
10.0%	מקצועות חופשיים
7.0%	שירות
5.0%	כספים והשקעות
5.0%	מקצועות שונים
4.0%	בלתי-פרודוקטיביים

מקור: ד' גורביץ וא' גרץ, הישוב היהודי בארץ-ישראל, בולוטין סטטיסטי, 21 (נובמבר 1940), עמ' 18.

הסימפטומים של דה-פרולטריוזיה ניכרים כאן היטב. כך למשל גדל פי ארבעה ויותר (תוך שמונה שנים) אחוז העובדים בפקידות.¹⁴ גדל גם, אם כי בהיקף קטן יותר, מספר העוסקים בכספים ובהשקעות ואלה החיים מרגטה. לעומת זאת חלה ירידה בשיעור העוסקים במלאכה ותעשייה ובבניין. למרבית ההפתעה פחת גם שיעור העוסקים במסחר. ייתכן שיש לייחס זאת לפיתוח מוסדות פיננסיים וחברות ציבוריות ולגידול שחל במגנזונים ציבוריים, שגרמו למעבר חלק מהעוסקים במסחר, בבניין ובתעשייה ומלאכה לעבודות פקידותיות במסגרות הללו.

המספר הזעום של סקרי כוח העבודה המקיפים את כלל הסקטורים הכלכליים והחברתיים בתקופת היישוב פוגם במידה רבה ביכולת הראייה הכוללת והנכונה של ההרכב התעסוקתי של המפרנסים היהודים ושל השינויים שחלו בתקופה הנדונה. לעומת זאת, המפקדים והסקרים הרבים יחסית שערכה ההסתדרות מאפשרים מידע שיטתי ומקיף יותר על אוכלוסיית העובדים השכירים בכלל וחברי ההסתדרות בפרט. למרות שמדובר במקרה זה רק בחלק מכוח העבודה, הרי חשיבותו רבה ביותר לדיוגנו כשמדובר באוכלוסיה שבמידה זו או אחרת היתה נתונה למרותה הפוליטית, הכלכלית והמוסרית של ההסתדרות. במלים אחרות, אוכלוסיה שניתן היה במידה רבה לעצב את דמותה החברתית לאור העקרונות הנורמטיביים שהדריכו את הנהגת תנועת העבודה. השינויים שחלו בהרכבה המקצועי של אוכלוסיה זו משקפים אפוא הן את עצמתה ואת יכולת הפיקוח שלה והן את הכורח להסתגל לתהליכים כלכליים שלא ניתנו לבקרה ולמניפולציה. כך, למשל, בין השנים 1922-1945 היתה עלייה באחוז החקלאים מבין חברי ההסתדרות, ויש בהחלט לזקוף זאת לזכות ההסתדרות. ב-1922 היה שיעור החקלאים כ-20% ואילו ב-1945 - כ-23.6%¹⁵ (ראה לוח 3). במספר פועלי התעשייה והמלאכה לא חל שינוי משמעותי; לעומת זאת חל שינוי בולט במשקלם של פועלי הבניין, העבודות הציבוריות והפועלים הבלתי-מקצועיים. משקלם ירד מ-35.8%

14. על השינויים הכמותיים שחלו בענף הפקידות ראה: ו' פרויס, 'ציבור הפקידים בארץ-ישראל', פנקס לעניני הפקידים, סיוון תרצ"ח, תל-אביב, עמ' 4-5; ד' ויינרב, 'מהבעיות הסוציולוגיות בארץ', מאזנים, ה (תרצ"ז), עמ' 539-547.

15. ב-1922 כולל אחוז זה הן את חברי הקיבוצים והן את הפועלים השכירים במושבות, ואילו ב-1945 היה שיעור חברי הקיבוצים כ-20% והיתר פועלים במושבות.

מבנה תעסוקתי, נייעות תעסוקתית וסמלי סטטוס

ב־1926 ל־8.5% ב־1945. נפילה זו משקפת את השינויים המבניים שחלו בענפי המשק של היישוב היהודי. בשנות העשרים הצטיין הסקטור העירוני במבנה בלתי־מאוזן, כאשר עבודות הבניין הן הענף הכמעט בלעדי של פועלי העיר. פיתוחה של הכלכלה היישובית בשנות השלושים ובשנות המלחמה יצר מבנה מאוזן יותר. ההשקעות זרמו בממדים ניכרים לתעשייה ולמלאכה, לתחבורה, לחקלאות וכן להרחבת התשתית המנהלית, שהביאה לגידול באחוז הפקידים. לכך יש להוסיף גורם כבד־משקל נוסף: המצב הבטחוני הביא לגידול רב־ממדים באחוז האנשים שהועסקו כנוטרים, ובתקופת המלחמה כחיילים. בתקופת השיא שירתו 17.3% מחברי ההסתדרות בשלוחות השונות של הכוחות המזוינים הבריטיים ובשירותי הביטחון של היישוב.¹⁶

לוח 3: התפלגות תעסוקתית של חברי ההסתדרות הכללית 1922 – 1945
(באחוזים)

1945	1943	1939	1933	1926	1922	
20.0	18.4	21.2	14.3	-	-	חברי קיבוצים ומושבים
2.6	2.2	13.5	22.7	19.9	16.9	פועלי חקלאות שכירים
1.0	0.9	0.6	-	-	-	בעלי משקי עזר
26.0	26.1	20.2	23.9	22.8	24.3	תעשייה ומלאכה
8.5	9.4	13.5	14.3	35.8	24.5	בניין ועבודות ציבוריות
4.9	5.6	5.0	6.0	2.7	4.1	תחבורה
10.3	8.7	9.0	8.0	6.9	7.6	פקידות
4.4	4.4	4.5	4.0	5.5	6.2	חינוך ומקצועות חופשיים
6.5	7.0	6.7	6.8	4.6	14.8	שירותים
15.8	17.3	5.8	-	-	-	שירותי ביטחון
-	-	-	-	1.8	1.6	בלתי־מוגדר
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	סה"כ

מקור: A. Gertz (ed.), *Statistical Handbook*, Jerusalem 1947, p. 293

שינוי מבני רב־משמעות נוסף בא לידי ביטוי בנטישה של הפועלים השכירים את מטעי המושבות ומעברם לעיר.¹⁷ נטישה זו החלה כבר באמצע שנות השלושים

16. המגמה הכללית שהסתמנה בקרב חברי ההסתדרות משקפת פחות או יותר את המגמה ששררה בקרב כלל העובדים השכירים. הסיבה לכך היא ש־75% מכלל העובדים השכירים היו מאורגנים כבר בראשית שנות השלושים בהסתדרות הכללית. ראה נתונים על ההרכב המקצועי של הפועלים השכירים בשנים 1922–1940 בסכומים, יד (1942), עמ' 26.

17. על מגמה זו מרבים להתאונן מנהיגי תנועת הפועלים. ראה: ב' כצנלסון, 'גורל העבודה העברית בימים אלה', כתבים, ו, תל־אביב תש"ו, עמ' 307–312; ד' בן־גוריון, 'להצלת העבודה העברית במושבות', אַסְפּוֹת א: עבודה עברית, תל־אביב תרצ"ה, עמ' 137–138; ראה גם א' שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 163–185.

והתגברה עם פרוץ המשבר במטעי ההדרים ב-1939. בעוד שב-1933 עבדו 22.7% כפועלים שכירים במושבות, הרי שב-1945 ירד שיעורם ל-2.6% בלבד. פירושו של דבר ירידה של רמת החינוך הפוטנציאלי עם כוח העבודה הערבי הזול.

נתוני המבנה התעסוקתי של אוכלוסיה כלשהי, על השינויים שחלו בו במשך תקופה נתונה, מהווים אמנם חומר גלם לשחזור היבטים שונים של ההיסטוריה החברתית של האוכלוסיה, ובמיוחד של תהליכי הדיפרנציאציה הפנימית שהתחוללו בה; אולם, כיוון שנתונים אלה משקפים בדרך-כלל תהליכים כלל-ארציים, הם מטשטשים הבדלים לוקאליים בעלי-משמעות, למשל בין ריכוזים גיאוגרפיים וטיפוסי יישוב שונים, הבדלים העשויים לשפוך אור על הצביון החברתי הדיפרנציאלי של החברה היישובית ועל הקצב השונה של ההתפתחות החברתית, התעסוקתית והכלכלית באזורים שונים. ההשוואה בין ערים שונות היא דוגמה לטיפול בהבדלים לוקאליים.

ראשיתה של תל-אביב כשכונת גנים צנועה וקטנה שרוב תושביה בעלי מקצועות חופשיים, פקידים, סוחרים ומקצתם בעלי מלאכה ופועלים.¹⁸ סיום מלחמת העולם הראשונה ותחילת העלייה השלישית הביאו לשינוי מהפכני במבנה התעסוקתי שלה. זרימתם של אלפי עולים לעיר הביאה קצב קדחתני של בניית דירות, חנויות ושאר בניינים לשירותים ציבוריים כבתי ספר, מרפאות, משרדים וכיו"ב. צביונה של העיר השתנה ללא הכר. הדבר בא לידי ביטוי הן בהופעת משלחייד חדשים והן בשינויים בסדרי הגודל של הקטיגוריות התעסוקתיות השונות. ב-1922 היוו הפועלים הבלתי-מקצועיים כמעט 40% מכלל המפרנסים בתל-אביב (1,875 איש), מרביתם עולי העלייה השלישית. אולם לא היה זה רק גידול כמותי; פועלים אלה (וכן פועלי הבניין המקצועיים, שהיוו 8.2%, ופועלי התעשייה והמלאכה, שהיוו 15.6%) הביאו עמם סגנון חיים שונה שבא לידי ביטוי בין השאר בלבוש, בדפוסי צריכה תרבותית ובהווי פוליטי. האופי ה'זעיר-בורגני' של שכונת הגנים נעלם, משקלה של האינטליגנציה ה'מסורתית' ירד (ב-1922 בעלי המקצועות החופשיים היוו 9% בלבד מהאוכלוסיה). את מקומה תפסה האינטליגנציה הפועלית, הצעירה, הרדיקלית והמיליטנטית. תל-אביב לא חזרה מעולם להיות כפי שהיתה בטרם העלייה השלישית. היא הפכה למטרופולין עירוני לכל דבר. ב-1931 כבר היוו פועלי התעשייה והמלאכה כ-30% מכלל מפרנסיה.¹⁹ אם נוסף עליהם את פועלי הבניין, ההובלה והפועלים הבלתי-מקצועיים הרי הם היוו כ-60% ממפרנסי העיר. עם זאת, אין להתעלם מההיקף הנרחב של המפרנסים שנמנו עם המעמד הבינוני כסוחרים (15.5%), כבעלי מקצועות

18. ב-1916 היה ההרכב המקצועי של אוכלוסיית המפרנסים בתל-אביב (סך-הכל 218 איש) כדלקמן: תעשייה ומלאכה - 9.8%; מסחר - 13.9%; פקידות - 7.8%; מקצועות חופשיים - 32.1%; פועלים בלתי-מקצועיים - 9.0%; מקצועות שונים - 28.4%. ראה: א' דרויאנוב (עורך), ספר תל-אביב, א, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 355.
19. ב-1930 התרכזה מרבית התעשייה הבינונית והכבדה בתל-אביב. 8 מתוך 11 מפעלי המתכת; 7 מתוך 10 מפעלי הנגרות; 12 בתי-דפוס מתוך 15; כל מפעלי ההלבשה הגדולים; 7 מתוך מפעלי המזון וכו'. סכומים, ג (1931), עמ' 21. נתונים נוספים על מפעלי תעשייה בתל-אביב בשנים 1921-1931 ראה דרויאנוב, שם, עמ' 354, 362, 364.

חופשיים (12.3%),²⁰ כבעלי רנטה (כ-5%), וניתן להוסיף עליהם, אם כי בהסתייגות, גם פקידים רבים.

בעוד שמרבית הנתונים על תל-אביב הם משנות העשרים ומראשית שנות השלושים, הרי לגבי חיפה וירושלים המידע המלא הוא מסוף שנות השלושים, מה שמכביד על ההשוואה; ובכל זאת מאלפת ההשוואה בין תל-אביב לחיפה, ובמיוחד בין תל-אביב לירושלים. חיפה היהודית לאחר מלחמת העולם הראשונה היתה קהילה זעירה, שבה כ-1,500 נפש. כ-40% מ-400 ראשי בתי האב בה היו סוחרים ובעלי מלאכה זעירים, לרוב בני עדות המזרח. נעדר ממנה כמעט לחלוטין הרובד של בעלי הפרופסיות, ומעטים היו הסוחרים הגדולים. גם שיעור הפועלים היה קטן - כ-15%.²¹ כעשרים שנה מאוחר יותר, ב-1938, השתנה מאוד המבנה התעסוקתי של אוכלוסייתה היהודית. הרובד של העוסקים בפרופסיות חופשיות ובפקידות, שהיה בחיתוליו עשרים שנה קודם לכן, הפך לעמוד התווך של המבנה התעסוקתי של חיפה.²² מרכיב בולט נוסף היה פועלי התעשייה והמלאכה, שהיו אמנם מעטים יותר מאשר בתל-אביב, אבל לעומתם היו מרוכזים במספר מפעלים גדולים שהיוו את מרבית התעשייה הכבדה של היישוב היהודי. מכאן גם משקלם הפוליטי בחיפה וביישוב כולו.

בירושלים הטביעו מיקומה הגיאוגרפי, ההרכב החברתי של יהודיה והמגבלות המנהליות-פוליטיות שהטילה ממשלת המנדט את חותמם על ההרכב התעסוקתי של אוכלוסייתה.²³ ניתן אמנם למצוא דמיון מסוים בינו לבין ההרכב התעסוקתי של אוכלוסייתה היהודית של חיפה, אולם ודאי הוא שההבדל בין מבנה האוכלוסיה וההרכב התעסוקתי בשתייהן לבין ההרכב התעסוקתי של תל-אביב הוא גדול ורב. הקטיגוריה התעסוקתית הגדולה ביותר בירושלים היתה של בעלי המקצועות החופשיים והפקידות - 28% מכלל המפרנסים. המשתייכים לקבוצה זו, ובמיוחד הפקידים, הועסקו בידי ממשלת המנדט, המוסדות הלאומיים על שלוחותיהם הרבות וכן האוניברסיטה העברית וההסתדרות המדיצינית 'הדסה'. רובד חברתי זה, יותר מכל רובד אחר, טבע את חותמו התרבותי והחברתי על ירושלים החדשה. הוא שקבע את הסגנון האינטלקטואלי, הסנוביסטי-כלשהו, ואת הגוון הקוסמופוליטי של החיים החברתיים, ששררו בחוגים מסוימים בירושלים.²⁴ לעומת זאת, בהיות התעשייה מצומצמת, מעוטת מפעלים ובעלת מחזור שנתי והיקף השקעות קטנים, היה גם

20. מספר בעלי הפרופסיות החופשיות היה 2,312 איש. מהם, בין השאר, היו 32.6% מורים, 28% רופאים ואחיות, כ-10% מהנדסים ואדריכלים. דרויאנוב, שם, עמ' 372.

21. ההסתדרות הציונית, משרד ישראלי, ספירת יהודי ארץ-ישראל, ב, יפו תרע"ח-תרפ"ט, עמ' 8.

22. מקצועות חופשיים - 11.7%; פקידים ועובדי שירותים ציבוריים - 22.8%. ראה: ע' אייזנברג, מפקד אוכלוסיית יהודי חיפה, חיפה תרצ"ח, עמ' 9.

23. הנתונים מתייחסים לשנת 1939. ראה: ד' גורביץ, יהודי ירושלים: חקירה דמוגרפית-סוציולוגית על היישוב היהודי לעדותו, ירושלים 1940, עמ' 55; ד' גורביץ וא' גרץ, 'היישוב היהודי בארץ ישראל' (לעיל, הערה 14), עמ' 18.

24. לתיאור ההווי הקוסמופוליטי ראה שולמית הר-אבן, עיר ימים רבים, תל-אביב 1974.

שיעור הפועלים המקצועיים בתעשייה ובמלאכה נמוך יחסית - כ־20% בלבד.²⁵ בצד שתי הקטיגוריות הללו - של בעלי מקצועות חופשיים ופקידים מכאן ושל פועלים בבתי מלאכה זעירים מכאן - יש להזכיר את הסוחרים, שכאחיהם הפועלים בתעשייה ובמלאכה, היו לרוב סוחרים זעירים, בעלי חנויות למסחר קמעוני. אוכלוסיית היישוב הישן שניזונה מכספי החלוקה - הגם שלא כולה ולא מהם בלבד - השלימה את המבנה התעסוקתי הסגולי והיוצא דופן של אוכלוסיית ירושלים.²⁶

תנודות עונתיות ושינויים מבניים מעמיקים התרחשו גם במבנה התעסוקתי של אוכלוסיית המגזר החקלאי. אוכלוסיית המושבות מנתה עם סיום מלחמת העולם הראשונה כ־3,800 ראשי בתי אב.²⁷ רק כ־20%-25% מהם היו איכרים בעלי נחלות. שיעור הפועלים היה שונה באזורים גיאוגרפיים שונים: כך, למשל, בגליל התחתון היוו הפועלים השכירים כ־50% מראשי המשפחות, ואילו שיעור הפועלים במושבות יהודה והגליל העליון לא עלה על 30%. משלחי־יד אופייניים אחרים היו בעלי מלאכה, סוחרים, פקידים, מורים, בעלי מקצועות חופשיים וכן בעלי תעסוקות שונות ובלתי־קבועות. רוב אוכלוסיית המושבות - כ־63% מראשי המשפחות - גרה במושבות יהודה.²⁸ מושבות אלה היו כבר בראשית שנות העשרים המגוונות ביותר מבחינת ההרכב התעסוקתי של אוכלוסייתן. אחוז הסוחרים, המורים ובעלי המקצועות החופשיים בהן היה גדול יותר, יחסית ואבסולוטית, בהשוואה למושבות באזורים אחרים, ובעקבות המאבק על עקרון העבודה העברית, הן הפכו לזירה המרכזית של העימות החברתי, הפוליטי והכלכלי בין האיכרים לפועלים השכירים. במשך השנים הלכו והחריפו ההבדלים בגודל האוכלוסיה ובגוון התעסוקתי בין הריכוזים הטריטוריאליים השונים של המושבות.²⁹ שינוי נוסף שחל באוכלוסיית המושבות, ובמיוחד בגדולות שבהן, היה קליטת חלק לא קטן מעולי העלייה השלישית והרביעית. ובכל זאת, מפקד החקלאות שנערך כשמונה-תשע שנים מאוחר יותר, ב־1927, מצביע על שינויים קטנים בלבד במבנה התעסוקתי של המושבות: ב־1927 היו האיכרים 28.6% מכוח העבודה ואילו הפועלים השכירים היהודים - 26%. יש להוסיף עליהם גם פועלים שלא עסקו בחקלאות - כ־18%, וכן עצמאים לא־חקלאים,

25. ד' גורביץ, יהודי ירושלים, עמ' 56.

26. על הרכב משלחי־היד של אוכלוסיית 'היישוב הישן' ב־1939 ראה ד' גורביץ, יהודי ירושלים, עמ' 54, נספח. לפי גורביץ נמנו 20% עם הקטיגוריה של נתמכים ובלתי־פרודוקטיביים. יש להניח שהמדובר בעיקר באנשים שחיו על כספי החלוקה. יתר על כן, גורביץ מדווח כי 290 איש סירבו להיפקד. הללו נמנו עם חוגי החרדים הקיצוניים שחיו בדרך־כלל על חלוקה, כך שמשקל הניזונים מהחלוקה עשוי להגיע גם ל־40%.

27. על־פי נתונים בלוחות שונים המופיעים בספירת יהודי ארץ־ישראל, א.

28. מושבות יהודה כללו את המושבות הגדולות כפתח־תקווה, ראשון־לציון, רחובות ונס־ציונה.

29. חלק מהמושבות עברו תהליך עיור מובהק. ראה למשל על התפתחות פתח־תקווה אצל: D. Weintraub, M. Lissak & Y. Azmon, *Moshava, Kibbutz and Moshav*, Ithaca-London 1959, pp. 32-67

מבנה תעסוקתי, נייעות תעסוקתית וסמלי סטטוס

כסוחרים ובעלי מלאכה - 12.4%.³⁰ את היקפם המצומצם של השינויים ניתן להסביר בכך שראשית, אחוז האיכרים בין תושבי המושבות היה קשיח וכמעט לא ניתן לשינוי בגלל נדירות הקרקע החקלאית ואילו השאר השתלבו במערך השכירים, האחרים ובעלי המלאכה. חל כנראה גיוון בסוגים האחרונים אבל לא שינוי רדיקלי במשקלם היחסי.

הפועלים במושבות - הן אלה שעסקו בחקלאות והן אלה שעסקו בבניין ובמלאכה - לא היו מקשה אחת. בחלק גדול מהמושבות, ובמיוחד במושבות יהודה, ציבור הפועלים היה מורכב משתי קבוצות שונות: ציבור הפועלים הבודדים מכאן וחברי הגרעינים הקיבוציים מכאן. בכמה מושבות, כמו רחובות ופתח-תקווה, נוסף מרכיב שלישי - ציבור התימנים ובני עדות המזרח, שאמנם היו גם הם פועלים שכירים, אבל היוו חטיבה נפרדת לחלוטין. למרות שחברי הקיבוצים היו מיעוט - כ-35% מכלל פועלי המושבות - הרי בתוקף היותם מאורגנים ומגובשים ובעזרת קשריהם החברתיים והפוליטיים, הם התמודדו ביתר הצלחה עם בעיות התעסוקה והתחרות עם הפועל הערבי.³¹ הפועלים הבודדים סבלו בדרך-כלל יותר מחוסר עבודה כרוני, מתנאי דיור נחותים, מדלות פיסית ותרבותית. תופעה זו בלטה במיוחד בקרב הפועלים התימנים. בשנות השלושים, בגלל הקשיים של הפועלים במושבות, שכל שלוש הקבוצות סבלו מהם, אם כי בשיעורים שונים, ניכרה מגמה מובהקת של נהירה של הפועלים הבודדים ושל חברי פלוגות העבודה מהקיבוצים ומהמושבות אל המרכזים העירוניים, שהחלה בהם פריחה כלכלית בעקבות העלייה החמישית.³² יתר על כן, המשבר הכלכלי בענף הפרדסנות בתקופת מלחמת העולם השנייה חיסל כמעט לחלוטין את ציבור העובדים השכירים במושבות הוותיקות.³³

בצד נהירה של פועלים שכירים מהכפר אל העיר הסתמנה בשנות השלושים גם תופעה הפוכה, של מעבר מהעיר אל הכפר, ולא של פועלים אלא של המעמד הבינוני. להתיישבות זו היה מבנה תעסוקתי שונה מאוד מזה שאפיין את מושבות

30. הנתונים לקוחים מ-D. Gurevich & A. Gertz, *Statistical Handbook of Jewish Palestine*, p. 88, Table 48. סך הגברים שנפקדו היה 12,561. סך-הכל של האוכלוסיה במושבות היה 22,333. היות שהקטיגוריות של ההתפלגות המקצועית משתנות ממפקד למפקד לא ניתן לעשות השוואה שיטתית. אף על פי כן נראה שסדרי הגודל של הקטיגוריות התעסוקתיות השונות לא השתנו בין 1919-1927. להשלמת התמונה יש כמובן להוסיף לפסיפס התעסוקתי של המושבות את הפועלים הערבים.

31. א' שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 146-147.

32. על ממדי העויבה של חברי הארגונים הקיבוציים, שנעו בסביבות 40%, ראה: ב' עמיקם, נירים ראשונים: ההתיישבות בימי העלייה החמישית, ירושלים 1980, עמ' 343 (על-פי פרוטוקול מוועידת יגור של הקיבוץ המאוחד משנת 1936).

33. על 'התיישבות המעמד הבינוני', שרובם היו מעולי גרמניה, ראה: א' ביין, תולדות ההתיישבות הציונית: מתקופת הרצל ועד ימינו, רמת-גן 1976, עמ' 362-365. יישובי המעמד הבינוני דמו מבחינה זו ליישובים שהוקמו במסגרת 'התיישבות האלף', שאוכלוסייתם היתה מורכבת מפועלים שכירים לשעבר במושבות הוותיקות; ראה גם ב' עמיקם, נירים ראשונים.

יהודה, שבהן תהליכי העיור גברו והלכו והן היו תלויות בציבור של פועלים שכירים ערבים ויהודים.³⁴ התיישבות המעמד הבינוני התאפיינה ביחידות חקלאיות קטנות יותר, בהתבססות על עבודה עצמית, בהימנעות מהעסקת פועלים ערבים ובמיעוט של פועלים שכירים.

נייעות תעסוקתית

מתוך הנאמר לעיל אנו למדים על מידה רבה של נייעות כוח האדם היהודי מתעסוקה לתעסוקה ומענף לענף. מה היו אפוא פניה של נייעות זו? דיון מקיף בבעיות של נייעות תעסוקתית מחייב, ראשית לכול, הבחנה בין נייעות פנים-דורית לבין נייעות בין-דורית. נייעות פנים-דורית פירושה השוואת נקודת השיא או הסיום בקריירה התעסוקתית של גברים ונשים בשוק העבודה עם נקודת המוצא או עם ראשית הקריירה. בחברות הגירה יש להביא בחשבון ממד נוסף – השוואה של משלח-היד לפני ההגירה עם משלח-היד בתקופה הראשונה לאחר ההגירה.

נייעות בין-דורית פירושה השוואת משלח-היד של האב, בדרך-כלל – ובדרך-כלל בשיא הקריירה – עם משלח-היד של הבן, אם בתחילת דרכו המקצועית ואם בשלבים מאוחרים יותר של הקריירה שלו. ההשוואה בין מספר נקודות מוצא, אם במהלך הנייעות הפנים-דורית ואם במהלך הנייעות הבין-דורית, מאפשרת בדיקת כיוון הנייעות – שכן חלק מהאוכלוסייה נע כלפי מעלה, חלק נע כלפי מטה וחלק נשאר צמוד לנקודת המוצא – וכן בדיקת קצב הנייעות בכיוונים השונים. איכות הנתונים המצויים בידינו אינה מאפשרת בדיקה שיטתית של סוגיה זו על כל הסתעפויותיה, ואף על פי כן יש בהם כדי לרמוז על מגמות כלליות.

מקובל להניח שהנתונים הכלכליים, האידיאולוגיים והדמוגרפיים ששררו בחברה היישובית יצרו תנאים נאותים, שסיפקו לפרטים וקבוצות חברתיות בהם 'הזדמנויות' בלתי-חוזרות לנייעות כלפי מעלה, כשם שאחרים נאלצו בתוקף הנסיבות לעמוד בפני 'סכנת' הידרדרות כלפי מטה. אמרנו 'הזדמנות' ו'סכנה' במרכאות, שכן התארים הערכיים המיוחסים לכיוון הנייעות – שלילי או חיובי – הם ביסודם נורמטיביים. מכמה בחינות ניסו תנועות חברתיות, כמו תנועת הפועלים, ליצור מצפן חדש שלפיו עליון הוא תחתון והתחתון עליון. הדבר בא לידי ביטוי מפורש בסולם היוקרה התעסוקתית שתנועה זו והמקורבות לה אימצו לעצמן.

ההסכמה בדבר מציאותה של נייעות תעסוקתית רחבת-היקף מבוססת על כמה הנחות:

ראשית, בכל חברת הגירה אנו עדים לתופעה של מהגרים שזה מכבר באו החייבים להסתפק, ולו לזמן קצר, בעמדות זוטירות ושוליות בשוק העבודה. עצם בואו של גל

34. א' שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 276.

מבנה תעסוקתי, נייעות תעסוקתית וסמלי סטטוס

חדש של מהגרים מזיזו או דוחף את הרובד הוותיק יותר לעמדות פחות שוליות במערך הכלכלי.

שנית, למרות המשברים הכלכליים החריפים שבהם התנסה היישוב, המגמה הדומיננטית היתה צמיחה כלכלית כמעט בלתי-פוסקת ועלייה ברמת החיים. בתנאים אלה ההודמנויות הזמינות לנייעות תעסוקתית וחברתית כלפי מעלה הן בדרך-כלל רבות. עם זאת, המשברים הכלכליים עשויים היו לגרום במקרים לא מעטים להתרוששות, לאבטלה ממושכת ולנייעות כפלי מטה.

שלישית, עצם היותה של החברה היישובית חברה חדשה, שאחד ממאפייניה המובהקים היה נדירות יחסית של תופעות מונופוליוזיה של עמדות תעסוקה ועמדות כלכליות בידי קבוצות בעלות ייחוס, מסורת ועוצמה פוליטית מכרעת אפשרה נייעות רבה למדי של עולים וותיקים כאחד.³⁵

רביעית, התחרות עם הפועל הערבי היתה בעיקר בתחום העבודות הבלתי-מקצועיות ובחקלאות. בשאר התחומים היה מעמדו של הפועל היהודי בטוח. יתר על כן, חשיבותה של התחרות עם הפועל הערבי בשוק העבודה פחתה בהדרגה ככל שהכלכלה היהודית הפכה ליותר אוטונומית – בעקבות הנסיבות הפוליטיות, הסלמת הקונפליקט היהודי-ערבי וכן בגלל הצמיחה הכלכלית של היישוב עצמו.

מקובל עם זאת להניח שהיו גם כמה מעצורים או אילוצים שמיתנו, ריככו ואף הקפאו לעתים מגמות של נייעות תעסוקתית. סוג אחד של מעצורים היה בעל אופי נורמטיבי אידיאולוגי: סקטורים חברתיים שונים עודדו את הצעירים למה שניתן לכנות 'מורטוריום תעסוקתי'. זאת על-ידי הכוונת אנשים למילוי תפקידים של שירות לאומי כמו 'כיבוש העבודה', פעילות במחותרות מזוינות, התנדבות לכוחות הביטחון הרשמיים (נוטרות, הצבא הבריטי וכו').³⁶ תפקידי שירות אלה ואחרים פגעו ללא ספק במסלול הקריירה ה'נורמלי', אם כי במקרים לא מעטים האנשים עצמם לא ראו זאת כך, באשר קריטריוני ההערכה שלהם היו חריגים מהמקובל ומה'נורמלי'. מעצורים אחרים היו קשורים בתהליך ההגירה: לתהליך זה נלווה בדרך-כלל הצורך בשינוי תעסוקה, מידה לא קטנה של אָבדן הביטחון הכלכלי, תחושת ארעיות והסתפקות במצוי, תוך ויתור זמני על הרצוי.

בידינו כמה נתונים על ההיבט האחרון, דהיינו שינויי תעסוקה (או 'הסבה מקצועית', במונחים המקובלים כיום) כתוצאה מעצם העלייה ארצה. מפקד העובדים של שנת 1926 מביא לראשונה נתונים, אם גם חלקיים, המשווים בין משלחי-היד של

35. לגבי שתי הנקודות האחרונות ראה: S.N. Eisenstadt, *The Absorption of Immigrants*, London 1954, Chap. 3; ראה גם: מ' רושולד, 'בעיית המבנה המעמדי של היישוב העברי', גליונות, כו, ד (תשי"א-תשי"ב), עמ' 227.

36. ש"נ אייזנשטדט, החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 109-110; מ' ליסק, 'דימויי חברה ומעמד בחברה היישובית והישראלית', בתוך: ש"נ אייזנשטדט ואחרים (עורכים), המבנה החברתי של ישראל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 211; "גלבר, תולדות ההתנדבות, ירושלים תשל"ט-תשמ"ג, 3 כרכים.

יהודים בארץ לבין משלח־היד שלהם בחו"ל.³⁷ לפי מפקד זה (ראה לוח 4) השינויים הבולטים – אם כי עדיין מתונים יחסית – הם בתחום החקלאות והבניין. העיסוק בקרב יהודים במשלח־היד אלה בחו"ל היה כידוע נדיר יחסית, וכך גם בקרב הדור הצעיר הציוני. בארץ, לעומת זאת, הופכים עיסוקים אלה בשנות העשרים למקומות קליטה חשובים ביותר. עם זאת, מן הראוי לציין שבמקביל, באותן שנים רופאים ומורים לא נזקקו כמעט להסבה מקצועית, ובמספר הפקידים אף היתה עלייה קלה.

לוח 4: התפלגות תעסוקתית של העובדים לפי מפקד 1926 בחו"ל ובארץ (באחוזים)

התעסוקות בחו"ל	התעסוקות בארץ	
7.2	17.8	חקלאות וגנות
5.1	12.8	בניין, עץ
5.6	5.2	מתכת וחשמלאות
0.3	2.2	הובלה
0.9	3.7	שירות
6.5	4.5	אריג, מחט, עור
1.3	1.9	הזנה
0.9	1.1	נייר ודפוס
4.5	4.9	פקידות
3.9	3.3	רפואה והוראה
2.7	-	סוחרים בעלי חרושת ומלאכה
10.4	-	סטודנטים ותלמידים
47.9	19.6	לא ענו

מקור: ד' ויינרב, 'לפוליטיקה המקצועית בארץ', במשק השיתופי, 1-2 (1939), עמ' 6.

נתוני המפקד הכללי של העובדים העבריים בארץ שהתקיים במאוס 1937 מלאים ומהימנים יותר. יתר על כן, יש בהם מידע גם על משלח־היד של אבותיהם של הנפקדים. מפקד זה כולל כבר גם חלק ניכר מהעלייה מגרמניה. בעוד שבמפקד 1926 היוו העולים מגרמניה כ־1.8%, הרי ב־1937 הם היוו כבר 12.4%. במקביל הצטמק מאוד שיעור יוצאי רוסיה – מ־25% ל־8.3%, ואילו חלקם של עולי פולין עלה במקצת – מ־37.6% ל־39%.

באשר להסבה המקצועית, ניתן להבחין בצורה חדה וחרیפה יותר, בהשוואה לשנת 1926, בהיקף ההסבה המקצועית שעברו העולים הן בהשוואה לעיסוקם בחו"ל והן בהשוואה לאבותיהם (ראה לוח 5).

37. הנתונים על העיסוק בחו"ל חלקיים. רק 50% ענו על שאלה זו.

מבנה תעסוקתי, נייעות תעסוקתית וסמלי סטטוס

לוח 5: התפלגות לפי משלח-יד בחו"ל (נפקדים ואבותיהם) ובארץ
(נפקדים בלבד) (באחוזים)

מקצוע	נפקדים בארץ	נפקדים בחו"ל	אבות הנפקדים
חקלאות ומגויסים לחקלאות	24.2	2.4	3.8
בניין, מתכת, עץ, חומרי בניין	21.0	8.9	7.3
חשמאלות	2.3	1.3	0.2
הובלה	6.3	0.9	1.0
פועלים פשוטים	2.6	1.6	1.8
שירות	9.2	0.5	0.2
אריג, מחט, עור	5.0	7.4	5.1
הזנה, אפייה, בשר, טבק	2.8	1.3	2.4
דפוס	1.4	0.8	0.4
כימיה	0.6	0.1	0.1
פקידות	12.0	8.0	5.4
רפואה, הוראה	5.5	4.7	3.3
סוחרים, בעלי בתי חרושת ומלאכה	-	7.8	50.5
סטודנטים ותלמידים	-	16.3	0.1
בעלי רנטה שונים	-	0.3	0.8
בעלי מקצוע מסוים	2.5	34.6	12.6
מקצועות שונים	3.8	3.1	4.9
סה"כ	99.2	100.0	99.9

מקור: ד' ויינרב, 'לפוליטיקה המקצועית בארץ', במשק השיתופי, 1-2 (1939), עמ' 6.

ניכרות כאן בבירור התזויות הגדולות שחלו בתחום החקלאות, הבניין, המתכת, עבודות העץ, חומרי הבניין, ההובלה והשירותים. בכל אלה עסקו מעט מאוד מן הנפקדים בחו"ל.

השינוי הדרמטי ביותר התרחש בתחום המסחר ובעלות על בתי חרושת ומלאכה. מעטים ביותר (שאפילו לא נמנו ולא מופיעים בסטטיסטיקה) הפכו בארץ, לפחות עד עריכת המפקד, לסוחרים או לבעלי תעשייה ומלאכה. לעומת זאת, 50% מאבותיהם עסקו בכך לפני עלותם ארצה, ורק 8% מקרב הנפקדים. שינוי גדול נוסף חל בקטיגוריה שעורכי המפקד מכנים 'בעלי מקצוע מסוים'. למרות שמהותה המדויקת של קטיגוריה זו אינה ברורה, הרי עצם העובדה שחלה בה ירידה כה גדולה, מ-34.6% ל-2.5%, מדברת בעד עצמה ומעידה על מעבר מעיסוקים של 'צווארון לבן' לעיסוקים של 'צווארון כחול'.

אולם ההסבה המקצועית לא היתה רק בכיוון זה: מסתבר שחלה עלייה באחוז

הפקידים, אפילו בהשוואה לאבותיהם של הנפקדים, והוא הדין ברפואה ובהוראה. עם זאת, אין פירושו של דבר שכל אלה שעבדו כרופאים או כמורים המשיכו לעבוד במקצועם, אלא שהיו מעברים דו־סטריים.

בסיכומו של דבר מלמדים הנתונים שכל עוד שהו הנשאלים בחו"ל היתה מידה רבה של רציפות והמשכיות בין תעסוקת האבות לתעסוקת הבנים. ההבדלים הוצומים שהיו בין הנפקדים לאבותיהם הפכו אפוא לפערים ניכרים ומשמעותיים מאוד לאחר עלייתם ארצה.

מבט נוסף על היקף התופעה של הסבה מקצועית ניתן ללמוד מלוח 6. הלוח מלמדנו שרק כמחצית העולים נקלטו בארץ במקצוע שאותו רכשו בחו"ל. קיים כמובן שוני בין המקצועות השונים: כך, למשל, כ־55% מבעלי העבר החקלאי בחו"ל המשיכו בעבודה חקלאית גם לאחר עלותם ארצה.³⁸ בעבודות בניין מגיע שיעור הממשיכים במקצועם ל־64%; ברפואה – 58%, ואילו במקצועות חופשיים אחרים – 35%. הוא הדין בפקידות (ראה לוח 6).

לוח 6: היקף ההיקלטות של העולים במשלח־ידם – 1937

אחוזים	העיסוק בחו"ל		
	מספרים מוחלטים	נקלטו בארץ במקצועם	
54.8	1,388	2,515	חקלאות
63.8	1,093	1,713	בניין
47.7	2,109	4,441	מתכת
56.2	1,690	3,009	עץ
43.0	40	93	חומרי בניין
53.5	743	1,389	חשמלאות
60.5	593	981	הובלה
22.6	272	1,202	אריג
36.8	1,678	4,564	מחט
42.6	780	1,830	עור
26.4	70	265	הזנה
64.1	462	721	אפייה
41.9	145	346	בשר
45.5	35	77	טבק
49.1	437	889	דפוס
24.2	32	132	כימיה
35.7	2,975	8,333	פקידות

38. מדובר כנראה גם בעולים שקיבלו הכשרה חקלאית מסוימת ומוגבלת.

מבנה תעסוקתי, נייעות תעסוקתית וסמלי סטטוס

נקלטו בארץ במקצועם		העיסוק בחו"ל	
אחוזים	מספרים מוחלטים		
35.7	836	2,340	מקצועות חופשיים
58.6	1,257	2,148	רפואה
39.6	1,068	2,697	הוראה
8.2	134	1,632	פועלים פשוטים
39.9	254	509	שירות

מקור: ד' ויינרב, 'לפוליטיקה המקצועית בארץ', במשק השיתופי, 1-2 (1939), עמ' 7. לפי מפקד 1937.

בהקשר זה יש להביא בחשבון גורם נוסף: בעיית ההסבה המקצועית היתה למעשה בעייתם האקוטית של מחצית מן העולים החדשים בלבד - אלה שהצטרפו לשוק העבודה בארץ לאחר שכבר התנסו בשוק העבודה בארץ מוצאם; עבור המחצית השנייה, לעומת זאת, שוק העבודה בארץ-ישראל היה בדרך-כלל מקום העבודה הראשון.³⁹ בהעדר הרגלי עבודה וכישורים מקצועיים, שיש נטייה לשמרם ולטפחם, הם היו גמישים יותר מבחינת הנייעות התעסוקתית ואף יכלו להיענות ביתר קלות לתביעות של תנועות חברתיות שונות למימוש סדר חברתי חדש. האתגר שניצב בפני המבוגרים יותר ובעלי המשפחות או בפני העולים שהביאו עמם נכסי הון ו/או כישורים מקצועיים - למשל עולי גרמניה ועולי ארצות האסלאם - היה גדול יותר לאין שיעור.

לעומת שפע הידיעות היחסי על מידת הנייעות התעסוקתית בשני קטעי זמן מוגדרים - לפני העלייה ובעת עריכת המפקד (או הסקר) - אין בידינו כמעט כל מידע על מהלך הקריירה התעסוקתית.⁴⁰ עם זאת אפשר לומר בבטחה שה'קריירה' השכיחה בחיי רבים מאוד מהעולים היתה סיפור של תחלופה וניידות רבה ממקום עבודה אחד למשנהו, של הסבות מקצועיות חוזרות ונשנות, של תקופות אבטלה ומצוקה כלכלית ותקופות של שפע יחסי. כל זאת ניתן ללמוד, בין השאר, מזכרונות אישיים ועדויות רשמיות יותר של בני התקופה.⁴¹ גם בחינה אובייקטיבית יותר של תהליכים שונים כגון הרחבת מסגרות קליטה כלכליות, העליות והמורדות במספר העובדים במוקדי תעסוקה שונים במושבות ובערים וכן הגיוסים לכוחות הביטחון

39. ראה למשל: ד' ויינרב, 'מבעיות הפקידות היהודית', שורות לענייני פקידים, 4 (1938), עמ' 3.

40. במחקרו של גורני על שרידי העלייה השנייה יש מידע על תעסוקת אנשים 25-30 שנה לאחר עלייתם ארצה (כלומר בשנות השלושים והארבעים). ראה: "גורני, 'השינויים במבנה החברתי והפוליטי של "העלייה השנייה" בשנים 1904-1940', הציונות, א (תשל"ל), עמ' 204-246. בחוברות סכומים הופיעו מדי פעם קטעי מידע על קבוצות עובדים סלקטיביות, בדרך-כלל על פקידים. ראה למשל סכומים, ה (1933), עמ' 52.

41. ראה למשל: ב' רפטור, ללא הרף: מעשים ומאבקים, תל-אביב תשל"ו; ה' דן, בדרך לא סוללה: הגדת סולל בונה, ירושלים-תל-אביב תשכ"ג.

בתקופות מאורעות ומלחמה יכולים, ללא ספק, לאשר את קיומה של נייעות ותחלופה רבה במישור התעסוקתי. אמנם, עצם קיומה של נייעות אינה מלמדת רבות על כיוונה או על קצפה בתקופות שונות, אך אנו יכולים להניח בוודאות רבה למדי שעם הכיבוש הבריטי, ובמיוחד עם הנהגת הממשל האזרחי, נפתחו אפשרויות תעסוקה ונייעות כלפי מעלה בפני כמה וכמה חוגים ביישוב. נהנו מכך בעיקר אנשי הקהילה הוותיקה בירושלים וכן חלק מאנשי העלייה השנייה במרכזים עירוניים שונים.⁴² אין גם ספק שהתהליך המואץ של אורבניזציה והקמת מערכות מנהליות ושירותיות קבועות יצרו הזדמנויות לנייעות רבה כלפי מעלה – אם לא תמיד מבחינת היוקרה התעסוקתית הרי מבחינת תנאי העבודה: קביעות, שכר חודשי ותנאים סוציאליים.⁴³ הרושם הכללי הוא שהנוזילות והנייעות הגיאוגרפית בתחום התעסוקה הואטו במידה מסוימת בשנות השלושים והארבעים, דבר שהקל על מיסודם של אפיקי נייעות תעסוקתית כלפי מעלה. נראה עם זאת שתהליך זה היה עשוי להיות עמוק יותר אלמלא השפעתן של אינדוקטרינציות אידיאולוגיות ששמו מעצורים מסוימים על תהליכי נייעות ולמעשה אף פסלו אותה כעיקרון מנחה דומיננטי עבור הפרט. ההשפעה הכוללת של אינדוקטרינציות אלה היתה אמנם מוגבלת למדי, אבל בתקופות מסוימות היתה להן השפעה קריטית על מהלכי הקריירה התעסוקתית של חלק מהעולים ומהתושבים הוותיקים כאחד. דבר זה ניכר במיוחד בקרב חברי 'החלוץ' וכן בקרב בעלי זיקה ארגונית-אידיאולוגית למפלגות ולתנועות שגייסו את חבריהן למילוי משימות לאומיות ומפלגתיות שונות.

על מגבלותיהן ועל היקף תלותן המצומצם יחסית של אינדוקטרינציות אידיאולוגיות ששאפו לכוון את הקריירה התעסוקתית אנו יכולים ללמוד מכמה עדויות מקוטעות הנמצאות למשל באוטוביוגרפיות, בכתבי זכרונות וכן במאמרי ביקורת של בני התקופה. כך, למשל, יעקב צור מספר שמסלול הקריירה השכיח ביותר של בוגרי גימנסיה הרצליה בתל-אביב או הגימנסיה העברית בירושלים היה המשך הלימודים באוניברסיטאות בחו"ל.⁴⁴ משה סמילנסקי מתלונן מרות ב-1932 על אופי החינוך במושבות וטוען שבארץ יש 'עשרות גמנסיות ולא בית ספר מקצועי אחד'; הגימנסיות 'מעמידים שנה שנה מאות מועמדים להשכלה גבוהה'.⁴⁵ דבר זה

42. רמזים על כך ניתן למצוא אצל א"י עבאדי, 'שבעים שנה', שבט ועם, א (ו), תשל"א, עמ' 36.

43. מיסודם של אפיקים אלה פגע קשות, למשל, בנסיונות לגבש ולשמר פרולטריון יהודי במושבות, שיעמוד על משמר העבודה העברית. ראה א' שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 346.

44. י' צור, שחרית של אתמול, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 103-104. בספר הגימנסיה הרצליה משנת תרפ"ז מסופר שמתוך 484 בוגרים (למעט 15 שנפטרו) שסיימו את הגימנסיה מאז ייסודה נשארו בארץ 237 איש בלבד (50.5%). ההתפלגות המקצועית של הנשארים בארץ (מדובר ב-119 איש שעליהם היתה אינפורמציה) היתה כדלקמן: חקלאים – 27.7%; פקידים – 39.4%; מורים – 15.1%; מקצועות חופשיים – 14.2%; שונות – 3.3%. ראה: הגימנסיה העברית הרצליה, תולדותיה, התפתחותה ומצבה, תל-אביב תרפ"ז, עמ' 11.

45. מ' סמילנסקי, 'בתי הספר במושבות', בוסתנאי, מז (1932), עמ' 3-4.

מביא לדעתו לבריחה מהמושבות, באשר בתי הספר במושבות מכינים את התלמידים לגימנסיה ולא לעבודת אדמה. ויינרב, שערך את המחקר המקיף ביותר על מגמות תעסוקתיות בקרב הדור הצעיר, טוען שבקרב הדור השני בארץ ניכרים תהליכי נורמליזציה, לפחות מבחינת השאיפות לקריירה מקצועית. הדבר בא לידי ביטוי בשאיפות למקצועות חופשיים ולעבודה פקידותית.⁴⁶ ואכן, הגימנסיות ובתי הספר למסחר היו בשנות השלושים מלאים עד אפס מקום. יש לזכור שתהליכים אלה לא השתקפו מיד בהתפלגות התעסוקתית של ילידי הארץ, שכן קיים פער בזמן בין תקופת הלימודים לבין הכניסה לשוק העבודה. ויינרב מציג נתונים מפורטים ומאלפים על ההתפלגות התעסוקתית של הדור השני בארץ בסוף שנות השלושים בהשוואה לאבותיהם.⁴⁷ לפי נתונים אלה מסתבר שקיימת אי-רציפות מובהקת בין משלח-היד הספציפי של דור הבנים ילידי הארץ או חניכיה לבין משלח-היד של אבותיהם. למשל, בסקטור החקלאי רק כ-37% מהבנים שהוריהם עסקו בחקלאות היו גם הם איכרים או עבדו בחקלאות. האחרים עסקו במלאכת כפיים לא חקלאית (כ-24%); במקצועות 'מסייעים'⁴⁸ - 8.5%; 13.5% היו סוחרים, והשאר עסקו במקצועות אחרים. מצב דומה אנו מוצאים בתחום התעשייה והמלאכה: כשליש מהורי הבנים שעסקו בתעשייה ומלאכה השתייכו גם הם לקטיגוריה תעסוקתית זו, אם כי לא באותו מקצוע ספציפי. כרבע מהאבות עסקו במסחר, בהוראה ובמקצועות חופשיים, והיתר בתעסוקות אחרות.⁴⁹ יחד עם זאת, מן הראוי לציין שבקרב ילידי הארץ ו/או חניכיה בני 16 ומעלה אשר היו בשוק העבודה בשנים 8-1937 נסתמנה גם מגמה, אם כי מסויגת, של מעבר למשלח-יד 'יצרניים', לפי הגדרת התקופה, כלומר הסתמנה מגמה של מעבר ממשלח-יד יהודיים 'מסורתיים' כמו הלבשה, מזון ועבודות עור ובמיוחד מסחר, למשלח-יד יצרניים מודרניים כמו חשמלאות, הובלה וכו' (ראה לוח 7). ניכרת גם ירידה בשיעור בעלי המקצועות החופשיים, להוציא רופאים. אולם שיעור הפקידים בקרב הבנים, לעומת זאת, כפול משיעור הפקידים בקרב ההורים - 15.3% לעומת 6.7%. המגמה היא אם כן אמביוולנטית כלשהי. יתר על כן, קיימים הבדלים בעצמת המגמות בקרב בני ערים שונות. כך, למשל, בעוד שבתל-אביב 25.2% מבני הדור השני עבדו כפקידים, הרי בירושלים רק 19.5%.⁵⁰

46. ד' ויינרב, 'לבעיית הנוער בארץ-ישראל', מאזנים, 8 (תרצ"ט), עמ' 20-21.
47. ד' ויינרב, הדור השני בארץ ישראל ודרכו המקצועית, לונדון תשי"ד. המחקר נערך ב-1938 והקיף 15,000 איש, מהם כ-8,000 עובדים והשאר לומדים. אומדן ילידי הארץ ב-1938 מגיל 16 ומעלה היה כ-67,000 (עמ' 50). 'דור שני' במחקר זה משמעותו ילידי הארץ וילידי חו"ל שעלו לארץ לפני גיל שמונה.
48. פקידות, מקצועות חופשיים וכו'.
49. ד' ויינרב, הדור השני בארץ ישראל ודרכו המקצועית, עמ' 82.
50. שם, עמ' 85. הבדלים נוספים בין שתי הערים באים לידי ביטוי בכך שאחוז העובדים בבניין בירושלים היה כפול מאשר בתל-אביב, ואילו אחוז הנערות העובדות בשירותי בית בירושלים היה פי ארבעה בהשוואה לתל-אביב. שם, עמ' 67.

לוח 7: ההתפלגות המקצועית של הדור השני מבין העובדים
ושל אבותיהם – 1937

ה א בות		ה בנים		
אחוזים	מספרים מוחלטים	אחוזים	מספרים מוחלטים	
15.7	949	21.6	1,754	חקלאות
5.3	318	8.2	670	בניין וחומרי בניין
23.2	1,407	24.0	1,961	תעשייה ומלאכה
2.4	148	6.0	486	הובלה ותחבורה
5.9	355	4.0	322	פועלים פשוטים
0.3	17	7.5	609	שירות ועבודות ציבוריות
0.2	13	0.7	54	מנהלי עבודה
1.0	63	1.2	100	משטרה ושמירה
6.7	403	15.3	1,259	פקידות
3.4	206	3.4	277	הוראה
1.1	60	1.2	98	רפואה
1.6	94	0.9	69	מקצועות חופשיים
5.0	301	0.3	26	דת
24.3	1,470	0.2	15	סוחרים וקבלנים
-	-	0.5	31	מתלמדים
0.5	32	-	-	בעלי בתים
3.3	202	3.0	252	שונים
100.0	6,051	100.0	8,140	סה"כ

מקור: ד' ויינרב, הדור השני בארץ-ישראל ודרכו המקצועית, לונדון תשי"ד, עמ' 83.

נשאלת אפוא השאלה האם קיימת סתירה בין הקובלנות על דה־פרולטריוציה, על קרייריזם, על בריחה אל מוסדות ההשכלה הגבוהה וכיו"ב לבין הנתונים שהובאו במחקרו של ויינרב? יש לזכור שהנתונים מתייחסים לילידי הארץ ולחניכיה שבעת עריכת המפקד כבר היו בשוק העבודה. אולם קבוצה זו מנתה רק כמחצית מכלל ילידי הארץ שנבדקו במחקר זה; מחציתם השנייה – שאר הנפקדים – היו עדיין רובם ככולם בתהליך של לימודים תיכוניים ועל-תיכוניים. חותמה של אוכלוסיה זו על המבנה התעסוקתי של דור הבנים היה אמור להסתמן רק בראשית שנות הארבעים. אלמלא פרצה מלחמת העולם השנייה ניתן היה אכן לצפות למימוש של השינויים בציפיות התעסוקתיות בקרב הנוער, שהתרחשו כנראה בסוף שנות השלושים. לקיומה של מעין מהפכת ציפיות ישנן עדויות מסייעות: אורמיאן מדווח על נטיות מקצועיות בקרב תלמידי בתי חינוך של ההסתדרות הכללית בערים ובבתי ספר במושבים ובקיבוצים, והוא משווה את התפלגות הנטיות בשנת 1937 להתפלגות ב־1949.⁵¹ המגמה

מבנה תעסוקתי, נייעות תעסוקתית וסמלי סטטוס

המסתמנת - במושבים ובקיבוצים כבערים - היא חד-משמעית: ירידה משמעותית מאוד בכוח המשיכה של החקלאות והמלאכה ועלייה בפופולריות של מה שמכונה במחקר זה מקצועות 'אינטלקטואליים' (כולל חינוך וטיפול בילדים) (ראה לוחות 8א, 8ב). בבתי ספר אחרים, כגון זה של הזרם הכללי, היתה כמובן הנטייה ללימודים ולמקצועות 'אינטלקטואליים' אף רבה יותר והמשיכה לחקלאות נמוכה לאין שיעור.⁵² ההבדלים בין בני הנוער ילידי הארץ וחניכיה אינם מתמצים אך ורק בהבחנה בין זרמי חינוך שונים. נקודות חתך עדתיות ושכבתיות מהוות ממדים נוספים לבחינת סוגיית הנטיות המקצועיות של הנוער הארץ-ישראלי.

לוח 8א: הנטייה המקצועית לפי סוגי יישובים בשנת 1937 (באחוזים)

מקצועות/סוג היישוב	עיר (N=643)	שכונה (N=450)	מושב (N=178)	מושב (N=473)	קיבוץ (N=272)	כפר נוער (N=186)	סה"כ (N=2,242)
חקלאות	46.2	34.9	37.6	70.6	59.2	66.1	52.0
מלאכה	21.5	31.1	25.3	13.6	30.2	16.2	22.5
תחבורה	3.9	10.4	6.7	4.1	1.1	2.7	5.0
מקצועות אינטלקטואליים	20.0	16.4	25.3	7.6	4.4	7.5	14.0
השאר	3.9	4.9	2.3	2.5	3.6	3.7	3.6
העדר הכרעה	4.5	2.3	2.8	1.6	1.5	3.8	2.9
סה"כ	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

לוח 8ב: הנטייה המקצועית לפי סוגי יישובים בשנת 1949 (באחוזים)

מקצועות/סוג היישוב	עיר (N=218)	שכונה (N=361)	מושב (N=139)	מושב (N=241)	קיבוץ (N=512)	סה"כ (N=1,471)
חקלאות	30.2	25.0	18.0	48.5	47.3	36.7
מלאכה	12.4	16.9	15.8	13.3	11.1	13.5
תחבורה	8.3	8.2	7.9	4.6	8.6	7.8
מקצועות אינטלקטואליים	39.5	38.2	32.4	24.1	19.1	28.9
השאר	5.5	6.7	7.9	3.7	3.5	5.0
העדר הכרעה	4.1	5.0	18.0	5.8	10.4	8.1
סה"כ	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

מקור: ח' אורמיאן, הנטייה המקצועית של תלמידי בתי-החינוך בישראל, תל-אביב תשי"ג, עמ' 29.

51. ח' אורמיאן, הנטייה המקצועית של תלמידי בתי-החינוך בישראל, תל-אביב תשי"ג, עמ' 29.

52. שם, עמ' 70, טבלה 9.

שינוי המבנה התעסוקתי של העם היהודי באמצעות הפיכת 'הפירמידה התעסוקתית' על פיה היה אולי המטרה המוצהרת והמקובלת ביותר על מרבית הזרמים התנועתיים הפוליטיים והתרבותיים שמהם הורכב היישוב היהודי בארץ-ישראל. חוגים לא מעטים אמנם הסתפקו במס שפתיים, אולם עבור מפלגות הפועלים והנהגותיהן, ההסתדרות וחוגים מקורבים להם היה זה מבחן מרכזי להצלחת דרכן האידיאולוגית והארגונית.⁵³ האם עמדו הנהגות אלה במבחן? אם נקודת המוצא להערכה היא השוואה עם המבנה התעסוקתי של האוכלוסיה היהודית בחו"ל – הרי שההצלחה היא רבה.⁵⁴ לעומת זאת יש להסתייג מקביעה חד-משמעית זו אם ההשוואה נעשית בין המבנה התעסוקתי של היישוב היהודי בארץ-ישראל לבין אוכלוסיה לא-יהודית בארצות אירופה. עדיין ניתן למצוא ביישוב שיעורים גבוהים של אנשים שעסקו במסחר, בשירותים ובעסקים שונים שכוננו 'עסקי אוויר', וכן במקצועות חופשיים למיניהם.⁵⁵ אין זה המקום לעסוק בהרחבה בנסיבות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות שהביאו לשינויים בסדרי העדיפות של גברים ונשים בשוק העבודה היישובי; נושא זה עדיין זקוק למחקר מעמיק. עם זאת, אנו מבקשים לשפוך אור על התהליכים המסתמנים עד כה מזווית ראייה מרכזית אחרת – מאבק על סמלי סטטוס בחברה היישובית. הדיון בסמלי סטטוס יש בו כדי להאיר ולהמחיש את הפן האידיאולוגי של ההתמודדות עם תהליכים אלה. במלים אחרות, באיזו מידה נחלה הדוקטרינה האידיאולוגית הדומיננטית הצלחה בשינוי המבנה התעסוקתי של היישוב.

סמלי סטטוס בחברה היישובית

יצירת סמלים המבקשים להדגיש שוני, ייחוד ומרחק חברתי היא פעילות כמעט רוטינית של קבוצות סטטוס. ניתן להבחין בין שתי תקופות שונות בחיי קבוצות כאלה, המשופעות יחסית בפעילות ליצירת סמלי סטטוס, לגיבושם ולשמירה קנאית עליהם.

התקופה הראשונה היא בשלב הצמיחה והבינוי של המעמד או של קבוצת הסטטוס. תהליך בינוי מוסדות וארגונים הקשורים לקבוצות סטטוס ולרבדים חברתיים מלווה בדרך-כלל באימוץ של סגנונות חיים, לבוש, דפוסי צריכה כלכלית ותרבותית שאמורים לבטא את השונה ואת הייחודי לקבוצה בהשוואה לסביבתה החברתית. התקופה השנייה היא תקופת ההתייצבות ובמיוחד השקיעה, כשהמעמד או קבוצת הסטטוס נתונים לאיום מצד קבוצות יריבות העושות בסמלי הקבוצה השוקעת

53. אין זה מקרה שהמחלקה לסטטיסטיקה של ההסתדרות הרבתה לעסוק בהשוואה בין המבנה התעסוקתי של היישוב היהודי, ובמיוחד השכירים, לבין המבנה התעסוקתי של יהודים ולא-יהודים בחו"ל.

54. ד' גורביץ וא' גרץ, 'היישוב היהודי בארץ-ישראל', בולטין סטטיסטי, 21 (1940), לוח 13.

55. שם, שם.

ומתפוררת כבתוך שלהן על-ידי חיקוי, קנייה וגניבה של סמליה. לא פעם ההתגוננות בפני אוזורפציה של סמלים דוחפת את הקבוצה המותקפת לחיפוש נואש אחר סמלים חדשים או למתן פירוש חדש לסמלים עתיקים שישמרו, ולו לתקופה נוספת, על ייחודה של הקבוצה השוקעת.

גם בחברה היישובית, כחברה חדשה שהצטיינה ביוזמה רבה בתחום בניוי מעמדות וקבוצות סטטוס, לא נעדרה התופעה של גיבוש סמלי סטטוס ומעמד.⁵⁶ עוצמת הדחף ליצירת סמלי סטטוס לא היתה שווה בכל הקבוצות. אדרבא, רבים מהעולים והוותיקים כאחד לא טרחו רבות בתחום זה והעדיפו לדבוק, תוך שינויים המתבקשים מכוח הנסיבות החדשות, בסמלי הסטטוס של חברת המוצא. הדבר היה נכון לגבי חלק מעולי מזרח אירופה, ועל אחת כמה וכמה לגבי עולי ארצות האסלאם. ההתמודדות הבלתי-פוסקת בין סמלי סטטוס ארץ-ישראליים אותנטיים לבין סמלים מיובאים 'גלותיים' במהותם ובמוצאם החלה עוד בתקופת העלייה השנייה, אולם היא הגיעה לשיאה בתקופת המנדט הבריטי. תנועת הפועלים נטלה אולי את חלק הארי ביצירת סמלי סטטוס חדשים, אבל היו לה כמה וכמה שותפים.⁵⁷ לפחות חלק מאיכרי המושבות, במיוחד בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה, פיתחו סגנון חיים אותנטי למדי עם מערכת סמלים סגוליים וייחודיים. לעומת זאת, העולים שנמנו עם מה שנהוג היה לכנות 'חוגי הבורגנות' ובמיוחד 'הבורגנות הזעירה' לא היו חדשנים ודבקו בדרך-כלל במערכת סמלים שהביאו מארץ מוצאם. גם רובו המכריע של היישוב הישן, על עדותיו, שמר שמירה קנאית על מערכת סמלים מסורתיים; מיעוטו הצטרף לאיכרים, לבורגנות הזעירה, ובמקרים נדירים יותר לתנועת הפועלים.

מעמדות וקבוצות סטטוס המבקשים לבטא את ייחודם אינם מסתפקים בדרך-כלל בתיוג עצמי, דהיינו בייחוס תכונות חיוביות לעצמם ובהבלטת הסגולות של סמלי הסטטוס שלהם; במקביל לכך מתרחש תהליך של תיוג שלילי של הזולת, של היריב. ההתמודדות אינה מצטמצמת אפוא רק בגיבוש סמלי סטטוס ייחודיים, אלא גם בנסיונות להשתחרר מתדמיות שהיריב הצליח להפיץ ברבים. כך למשל, במשך כל התקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה איכרי המושבות היו חייבים להתגונן בפני תגים ותארים שיוחסו להם בעיקר בידי תנועת העבודה: 'בועזים', 'בעלי בתים' ו'בעלי לטיפונדיות' היו רק חלק מהם, כשם שתארים כ'חפיים', 'פרחחים', 'אידיאולוגים' וכיו"ב יוחסו בתקופות שונות לפועלים.

התיוג העצמי והתיוג של היריב המעמדי היוו ביטוי מובהק לקיומן של אמות מידה דיפרנציאליות להערכת סטטוס חברתי. כך, למשל, אמות מידה ככושר עשייה כלכלי

56. ארלוזורוב ציין עוד ב-1923 שביישוב 'נוצרו שכבות החיות חיים ציבוריים נבדלים, ודרגת חייהן שונה והמרחק ביניהן הולך ורבי'. הוא ראה בזאת (לצערנו) 'חברה נורמלית' או 'חברה נורמלית למראית עין'. ראה: ח' ארלוזורוב, מבחר כתבים ופרקי חיים, ירושלים-תל-אביב תשי"ח, עמ' 49.

57. את אחד הניסוחים העקרוניים בדבר הצורך ב'התבדלות מעמדית' ראה אצל י' טבנקין, 'לשאלות ההסתדרות', בתוך: מעשים ומגמות, תל-אביב תש"ב, עמ' 333-338.

ומקצועי ששָׁכְרוּ הנאה בצדו, הפגנת עושר וייחוס משפחתי התחרו באמות מידה שביטאו יחס של ביטול ואף שלילה לתגמול כלכלי מופרז תמורת עבודה למען רווחת הפרט. אמות מידה אלה דיברו על פשטות הליכות, הסתפקות במועט והערכת סגולות האדם במנותק מייחוסו וקשריו המשפחתיים.⁵⁸ בצירופים אלה - גם בעקביים ובשלמים שבהם - היו לא מעט סתירות פנימיות. שלושה צירופים עקביים כאלה - כל אחד עקבי לפי דרכו - הם סמלי הסטטוס החברתיים של חוגי היישוב הישן החרדי, של אוכלוסיית הספרדים ועדות המזרח, וכן צירוף סמלי הסטטוס של המחנה שכינה עצמו 'חלוצי'. השניים הראשונים היוו תשתית לפרופילי סטטוס חברתי מסורתיים, והיו ככל הנראה בעלי העקביות הפנימית הגדולה ביותר. השלישי, לעומתם, שיקף עמדה רדיקלית חדשנית, אבל גם בו היתה מידה רבה של חתירה לשלמות ולעקביות פנימית.

העקביות והשלמות הפנימית במחנה החרדי של היישוב הישן באו לידי ביטוי בהערכה הגבוהה שניתנה לדבקות בהשכלה תורנית ובייחוס המשפחתי המבוסס על קרבת דם ועל נישואין לגדולי תורה. אליהם נלווה הממד הכלכלי, שבא לידי ביטוי בהשתייכות לכולל מכובד ועתיר נכסים. גם בקרב הספרדים ועדות המזרח היה מעמד חשוב ללא ספק לייחוס משפחתי וללמדנות, וכן לנכסים כלכליים, לעמדת השפעה בחוגי השלטון הזר ולאימוץ סלקטיבי של תרבות צרפתית. נכונות לנטישת כל אלה והתגייסות ללא תנאי לצורכי הקולקטיב בהתאם ליעדים משתנים של מאבקים בזירה הכלכלית, החברתית והפוליטית היו הממד החשוב ביותר של סטטוס חברתי במחנה החלוצי. אי-העמדת תנאים מוקדמים לגיוס ולהתנדבות השתקפה בראש ובראשונה בניתוק עקרוני מודע בין תגמולים כלכליים לבין הכישורים המקצועיים וההשכלתיים של הפרט.

'תלמיד הישיבה', 'הרב', 'הכולל', 'הנוטאבל', הספרדי ו'החלוץ' גילמו את החתירה לפרופילים 'טהורים' ועקביים של סטטוס חברתי בחברה היישובית. העקביות והשאיפה לשלמות, ובמיוחד אופיים האליטיסטי המובהק, הפכו אותם באופן טבעי לנדירים יחסית.

אם התמעטות הטיפוסים המסורתיים התקבלה כתופעה רצויה וכביטוי לשלילת הגולה ולמהפכה החברתית הכרוכה בשיבת ציון, הרי דמות החלוץ הפכה למעשה לנקודת מוצא לכל הערכה וביקורת על סגנון החיים שהלך והשתלט כמעט בהיסח דעת. אולם דווקא נקודת מוצא זו מצביעה על חולשתם הבסיסית של העומדים מאחוריה ועל יכולתם המוגבלת לשנות את המציאות בחברה היישובית; חֲצִי הביקורת כווננו בראש ובראשונה כלפי ההווי שהתפתח בשנות העשרים בסקטור העירוני ובמיוחד בתל-אביב. לא רק אנשי המחנה החלוצי, אלא גם רבים וטובים מחוצה לו ראו בסגנון החיים בתל-אביב, למשל, מקור כל חטאת והתגלמות כל התכונות והסמלים ה'גלזתיים' שמהם ניסה היישוב החדש להתנער. הוגי דעות, אנשי רוח

58. על בָּחֲנִים של הערכה דיפרנציאלית ראה ש"נ אייזנשטדט, החברה הישראלית, עמ' 105; ראה גם מ' רושוולד (לעיל, הערה 35), עמ' 226.

מבנה תעסוקתי, נייעות תעסוקתית וסמלי סטטוס

ופוליטיקאים לא חסכו ביקורתם בסוגיה זו. כך, למשל, מקונן שלמה צמח על הנהירה לעיר ועל המשבר המוסרי המתלווה אליה:

הברחה מן הכפר כיום אינה בשום פנים תופעה כלכלית, הכרח אקונומי. הוא פרי של מצב הרוחות, של חנוך ושל הסכמה מתוך מורך לב להפקרות הרוחנית. והרי היו ימים, והם לא רחוקים, ובאירופה יכול היה כל זב וצרוע להיות איש מיליונים בין לילה אחד, ובכל זאת נהרו אלפי צעירים ארצה, מאסו בחיי רוחה אלה ויצאו לבנות את בית-אלפא ומזרע. להושיב את כל העמק, מחיפה ועד בית-שאן. ובבנין רומנטי זה, על כל תנאי המחסור שלו, בהפיכת שממה לשדות מוריקים השקיעו את כל כוחות נעוריהם ומצאו את סיפוקם בחייהם. ברם, לא המצב הכלכלי נשתנה כיום, אלא המצב הרוחני. היום האידיאל הוא להרויח חמשים גרוש ליום ולפורם בערבים בכל בתי הקפה והמשחקים. לא הרוחה היא שהביאה את הבגידה באדמה אלא האוירה שמסביב. בזה שהכרזנו: אין בין כפר עברי קטן בצפון הארץ ובין שכונת שפאק ולא כלום. שניהם גאולה ותחיה. ומי יודע, אם לא רחוק היום, בו נעדיף את האחרון על הראשון. הנה הרבבות הנקלטות בשכונות אלו. נעמיד אותן לנס ונראה גדלן לכל הגויים. לא הוזהב הניגר בחוצות הוא שהביא לנו איפוא תקלה זו, אלא הדם הדל והחור שהתחילו מזרימים עורקי היהודי המתישב בארץ שגרם לכך.⁵⁹

יוסף אהרונוביץ, בתארו את ההווי הכלכלי-חברתי של תל-אביב בתקופת העלייה הרביעית וטרם המשבר הגדול, קובע:

בא המון גדול מאוד של מחוסרי כסף להעביד ומחוסרי ידיים לעבוד, אנשים שעל הקומבינציה פרנסתם ... התרגלו לרווחים של עשרה על אחד ולחיי מותרות בנוסח 'עולה לגדולה', והללו הקימו את הבירז'ה של 'מגרשיצ'יקים' (עפ"י דוברי רוסית) ו'פלאצלאך' (עפ"י דוברי יידיש), והעבירו עשרות אלפים לירות של יהודים לידי אחרים, תיכנו תוכניות לבניין ערים פורחות באוויר, יצרו - בשבתם בבתי-קפה - בתי חרושת לכל מיני תעשיות - בנו בתים וחנויות, בעזרת הלוואות מנושכי נשך אשר פשו אצלנו כנגע, בריבית של 20-30 למאה, פתחו חנויות על חנויות ובתי-אוכל וקפה עד אפס מקום - וכל המשא רובץ ולוחץ על יסוד רופף, על חלק קטן של עובדים ממש ויוצרים דבר מה.⁶⁰

תיאור לא פחות ססגוני מתאר חיים ארלוזורוב את מה שחוללה העלייה הרביעית לסגנון החיים של החברה היישובית העירונית, ובראש ובראשונה בתל-אביב:

59. ש' צמח, 'יערות מקבת', אספות א: עבודה עברית, עמ' 175-176.

60. דבר, 1.12.1925.

היא [העלייה הרביעית] שנעצה במרכזים המסחריים את דגליה החדשים בעינינו: את השלטים לסוכנויות־קרקע, את חלונות־הראוה הגדולים עם שטרות הכסף התלויים בהם בשלל צבעיהם; היא שהפכה את מחזה הרחובות בתוך קהילות הישוב החדש והקימה קומות על גבי קומות בבתיים. בפרומנדה הרגילה, ביום שבת – היא היא שהסיגה אחרנית את הפרובינציאליות הארץ־ישראלית, שהתיישנה במקצת, והכניסה את הברק של האפנה הורשאית האחרונה; במחזה יום־החול – היא היא שהבליטה, על יד פועל־הבניין בחולצה והפקיד הצנוע ולהקת־התלמידים, את דמותו של היהודי בעל־הזקן ומקל בידו – שכבר הספקנו כמעט לשכחו כאן – המסתובב שעות רצופות ברחובות בחפוי עסקים כדי 'לעשות חיים'; היא שהביאה במקום דכוי־הנפש, שהלך והשתרש יותר ויותר בישוב העברי, רוח של התעוררות ואופטימיות בלתי־מוגבלת, שאינה דואגת ליסודות. היא נתנה למרכסיסטים האדוקים שלנו לנשום לרוחה ולישון במנוחה, מכיון ש'השתלשלות המאורעות הטבעית' – שלה נשאו את נפשם, היתה מעכשיו בעיניהם כדבר ודאי. ואחרון אחרון – היא היא שיצרה לרעיונות 'המהלך החדש', זה הדוגל בשם 'משק האיש הקטן בן־המון־העם' – דבר מה דומה לגוף והוסיפה להם ע"י כך כוחות ורוח חיים.⁶¹

גם ביקורתם של אנשי ציבור מהמחנה האזרחי אינה נופלת בחריפותה מזו של מייצגי האידיאל החלוצי. כך, למשל, במאמרו 'על הפשטות בחיים' אומר י"ת רבניצקי את הדברים הקשים הבאים:

אין בדעתי לנגוע כאן באותם הפצעים העמוקים של החיים החדשים בצורתם המסורסת והמקולקלת כגון האחיזה במלאכה קלה ולא נקייה, היניקה מתוך צינורות השפע של 'פרנסות' המרחפות באוויר בלי יסוד נאמן, השאיפה לעלילות־קלון של ספסרות וספקולציה, למעשים מגונים של פריצות והפקרות ועוד מיני 'מראות הנגעים' הנגלים לעינינו בכל מוראם וכיעורם בארץ 'תחייתנו' שאליה נשואות עיני כל אחינו בגולה וצריכה להיות 'למופת' בישראל. מתכוון אני להראות כאן באצבע על צד ליקוי אחד שבחיי הערים בארצנו בכלל ותל־אביב בפרט: על חוסר פשטות בחיים ועל רדיפה עזה ונמרצה דווקא אחרי חיי מותרות והתהדרות יתרה.

בכל פינות שאנו פונים מתגלה לפנינו מפלצת זו של לוקסוס בכל כיעור פרצופה, המשחיתה כל חלקה טובה בחיים ושואפת לבלוע את הכל. אחינו בני ישראל, עבדי 'המודה', המשועבדים לחיי מותרות בכל הערים והכרכים של ארצות הגולה, העבירו לכאן, לארץ 'התחייה', את עבודת האלילה הזאת בכל פרטיה ודקדוקיה ותרי"ג מצוות התלויות בה. הנה הדירות והרהיטים, למשל,

61. ח' ארלוזורוב, 'להערכת העליה הרביעית', כתבים, ג, תל־אביב תרצ"ד-תרצ"ה, עמ' 108-107.

מבנה תעסוקתי, נייעות תעסוקתית וסמלי סטטוס

בתל-אביב העיר העברית הגמורה. מה רבה הפרות ההתהדרות וההתקשטות, ההתאמצות וההתנפחות בנוגע לדברים הללו בקרב רוב תושבי העיר הגדולים גם הקטנים. לעומת מוראי הדחקות והדלות של בני השדרות הנמוכות שוכני האוהלים והצריפים למיניהם, הרי התושבים הגבוהים וגם הבינוניים, ואפילו הפחותים מבינוניים, כאילו מתחרים הם זה בזה בהעלאת ההידור והקישוט של הטרקלינים ורהיטי החדרים, 'תוצרת הארץ' ותוצרת חוץ, למדרגה עליונה של זוהר וברק, להפליא את עין הרואים.⁶²

תחושת הדיכאון למראה תהליך 'ההתברגנות' וה'בעל-ביתיות' בקרב תנועת העבודה היתה לפעמים חריפה כל-כך עד שהיה צורך לצאת בקריאת הזהרה להימנע מהפרזה בהלקאה עצמית. מתוך דברי הזהרה ניתן ללמוד על מהותם של סמלי הסטטוס הבזויים והבלתי-רצויים בחברה היישובית. כך למשל קובע לופבן:

ואין אני יודע עד היכן הגיעה השפעתה של הבקורת העצמית האינטנסיבית והמופרזת שלנו בתקופה זו כלפי פנים, כמה סוטים היא החזירה למוטב וכמה כושלים היא חיזקה. יודע אני רק דבר אחד, שאם מטרטרים השכם והערב באזני הפועל בדרך כלל, ללא סבה מספיקה ומוכחת: אתה חדלת להיות חלוץ, תוכנך המוסרי נתנדף, אתה נעשית בעל-בית ומשתייך לאותו הסוג המנואץ של 'מרויחי הפרוספריטי', אפשר ליצור אצלנו על נקלה רגש של נחיתות ויחס אדיש לתביעה החלוצית ואפשר להדיחו אל גתיב המדוחים שאין ממנו חזרה. ויודע אני עוד דבר אחד, מה גדול הנזק שבקורת כוללת ומופרזת זו גרמה כבר לתנועתנו בחוץ, כמה הכתימה את שמה, הוציאה את דבתה רעה, סילפה את דמותה האמתית ובנתנה בידי מבקשי רעתנו אמתלאות נוספות כדי להתגולל עלינו.⁶³

מתוך תיאורים 'נלבבים' אלה מסתמנים המאבק והמתח המתמיד בין סגנונות חיים וסמלי סטטוס בעלי אופי ארץ-ישראלי אותנטי לבין סמלים מיובאים אשר המציאות הדמוגרפית והכלכלית של ארץ-ישראל רק הוסיפה להם צמצמה - אם כי שללה מהם לגיטימציה. המאבק התנהל על חשיבותם היחסית של משלח-יד ותעסוקה, הכנסה ודפוסי צריכה, השכלה וצריכה תרבותית, ארץ מוצא ועדה כמרכיבים של סטטוס חברתי בחברה היישובית.

מאבקים אלה התמקדו במיוחד סביב יוקרתם של מקצועות ותעסוקות שונים. כמו בכל חברה מתפתחת ומפותחת, גם בחברה היישובית היווה משלח-היד ציר מרכזי באשכול הרכיבים של סטטוס הפרט. מרכזיותו היא בנטייה לקשר אותו בדרך-כלל עם רכיבים אחרים כמו הכנסה, יוקרה אישית, ובמקרים לא מעטים גם כוח חברתי ופוליטי. בעוד שמהלך זה התקבל תוך לבטים מעטים יחסית ובטבעיות בסקטורים

62. י"ח רבניצקי, 'על הפשטות בחיים', היישוב, לג (תרפ"ה), עמ' 4-5.

63. י" לופבן, 'פריה של הפרזה', הפועל הצעיר, 13 (תרצ"ה), עמ' 2.

הבלתי-פועליים, הרי מנהיגי הסקטור הפועלי נאבקו בו בכל כוחם, אם כי בהצלחה חלקית בלבד. המאבק של הסקטור הפועלי היה, כפי שצוין לעיל, הן במישור התוכני – לאמור, איזה משלח-יד מביא כבוד לבעליו ואיזה מבוזהו – והן במישור התגמולים האמורים להתלוות לתפקיד התעסוקתי. מצויות עדויות אמפיריות רבות על הכרסום שחל במשך השנים ביוקרתן של עבודות כפיים, שזכו ליוקרה רבה כל-כך במערכת הנורמטיבית של ה'יישוב'.⁶⁴ נציין כאן רק את הסממנים המרכזיים המעידים על תהליך כרסום זה:

א. אצל רבים מתגלה עבודת הכפיים שוב ושוב ככורח השעה בלבד. כך למשל, בעת מצוקה כלכלית בעיר פועלים רבים נודדים למושבה, וכשחוזרת הרווחה הכלכלית לעיר – מתחילה המנוסה מהמושבה חזרה לעיר. על כוח המשיכה ה'שלילי' של העיר התריעו פעם אחר פעם מיטב הוגי הדעות והפובליציסטים של תנועת הפועלים.⁶⁵

ב. סקרים ומחקרים שנעשו בתקופה הנדונה מצביעים על כך שלהוציא חוגים מצומצמים למדי בקרב ילדי הארץ וחניכיה, אשר דבקו בהגשמה אישית במסגרות קולקטיביות ובעבודת כפיים, הרי בקרב חוגים רחבים של הנוער העירוני ניכרו מאז ומתמיד מגמות של 'נורמליזציה', שבאו לידי ביטוי בנהירה לגימנסיות ולבתי ספר למסחר, כאשר מגמת פניהם עבודות פקידות ומקצועות חופשיים.⁶⁶ כל זאת למרות היוקרה הנמוכה והעמדה הדו-משמעית כלפי מקצוע הפקידות ובמיוחד כלפי הפקיד בסקטור הפרטי.⁶⁷ מגמות ה'נורמליזציה' ניכרו גם בשאיפות המקצועיות של ילדים בוגרי בתי ספר עממיים. להוציא ילדי בתי החינוך, שנמנו עם רשת החינוך של ההסתדרות, היו השאיפות השכיחות של ילדים מזרמי חינוך אחרים ממוקדות סביב משלח-יד שאינם קשורים דווקא בחקלאות או בעבודת כפיים.⁶⁸

ג. כרסום נוסף במעמדה של עבודת הכפיים כערך בסיסי אפילו במסגרת משק העובדים העצמי ובמוסדות ההסתדרות למיניהם היה פרי התפתחות של ריבוד פנימי בקרב הפועלים, שהביא לניגודים ומתחים חריפים מדי. ניגודים כאלה היו בין פועלים מקצועיים לחסרי מקצוע; בין הזוכים בקביעות לבין פועלים זמניים;

64. על ראיית הפועל כ'מלח הארץ' וכמעמד המגשים את הציונות ואוונגרד האומה ראה א' שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 30.

65. ב' כצנלסון, כתבים, ו, עמ' 306-312; ד' בן-גוריון, 'להצלת העבודה העברית במושבות' (לעיל, הערה 17), עמ' 137-138; ראה גם א' שפירא, המאבק הנכזב, עמ' 157, 163, 185.

66. ד' ויינרב, 'לבעיית הנוער בארץ-ישראל' (לעיל, הערה 46), עמ' 20-21; ראה גם: B. Weinryb, 'The Occupational Structure of the Second Generation of Jews in Palestine', *Jewish Social Studies*, 2 (1940), p. 284. ראה גם תלונתו של משה סמילנסקי (לעיל, הערה 45).

67. ד' ויינרב, 'מבעיות הפקידות היהודית' (לעיל, הערה 39), עמ' 3; הנ"ל, 'מהבעיות הסוציולוגיות בארץ' (לעיל, הערה 14), עמ' 539.

68. ח' אורמיאן, הנטייה המקצועית של תלמידי בתי-החינוך בישראל, עמ' 70, טבלה 9.

מבנה תעסוקתי, נייעות תעסוקתית וסמלי סטטוס

בין פועלים שכירים לבין בעלי משקים וכיו"ב.⁶⁹ נקודת תורפה נוספת היתה במסגרת הקואופרטיבית, שהתגלו בה מדי פעם מתחים חריפים בין חברי הקואופרטיב לבין שכיריהם.⁷⁰ ביטוי אחר לתהליך הדיפרנציאציה החברתית בתוך הסקטור הפועלי היה הרחבת הפער החברתי בין האליטה הפועלית לבין 'עמך'. האליטה היתה מורכבת רובה ככולה - להוציא חברי משקים - מעסקנים פוליטיים, אנשי מנהל של ההסתדרות ושל שלוחותיה הכלכליות התעשייתיות. משכורתם היתה אמנם משכורת 'משפחתית' - שוויונית, אולם לא קטנה כל-כך לכשעצמה, לפי מושגי התקופה ההיא. הם נטו להתגורר יחדיו בשיכונני פועלים וב'מעונות עובדים'. בניהם ובנותיהם למדו בדרך-כלל בבתי חינוך של זרם-העובדים והיו חברים בתנועות הנוער של 'ארץ-ישראל העובדת'. בתי החינוך היוו בתי אולפנא מובהקים לחינוך אליטיסטי.⁷¹ במודע ושלא במודע, היתה בהם מידה רבה של התנשאות על פני ה'לא-שייכים'.

ד. לדיפרנציאציה התעסוקתית היו השלכות רבות על ההפרשיות ברמת-החיים של העובדים. בהקשר זה מן הראוי לציין רק שבצד החלוצים והפועלים, שניסו לאכוף אמות מידה של צריכה כלכלית צנועה ובלתי-ראוונתנית, היו כאמור קבוצות סטטוס אחרות אשר קבעו אמות מידה אלטרנטיביות, אם כי ללא יומרות אידיאולוגיות. כך היו למשל חלק מעולי העלייה הרביעית,⁷² או בני המעמד הבינוני בקרב העלייה החמישית.

ה. סממן נוסף להצלחה החלקית בלבד של הסקטור הפועלי להבטיח את החלוקת האוניוורסלית של סמלי הסטטוס שלו היה המשך קיומה של תרבות סמלים אותנטית אף יותר מזו של יריביה הפוליטיים של תנועת הפועלים - זו של עדות המזרח. ייחוס משפחתי, מספר הילדים וכן ארץ מוצא, מחוז וכפר; דבקות בדיאלקט לשוני או סגנון תפילה מסוים - כל אלה היוו סמלי סטטוס שורשיים למרות שרבים מהיישוב החדש, על כל חוגיו וגוניו, ראו בהם קוריוז

69. י' טבנקין, 'לשאלות ההסתדרות' (לעיל, הערה 57), עמ' 322-328. הבחנות נוספות ניתן לעשות גם בין פועלים זמניים במושבות לבין פועלים עירוניים במלאכה ובתעשייה, אשר מלאכתם היתה בעלת אופי קבוע יותר. ראה גם: מ' יערי, בפתח תקופה, מרחביה 1942, עמ' 177-181.

70. ש' שבא, דרך במדבר: סיפורו של סולל בונה, תל-אביב תשל"ו, עמ' 141-142, 146-147; ה' דן, בדרך לא סלולה, פרקים 35-36.

71. ראה דברי גולדה מאירסון (מאיר) הטוענת (בתחילת שנות ה-40), שפועל בעיר אינו יכול להרשות לעצמו לשלוח את ילדו לבית חינוך כי הדבר עולה ביוקר רב. ג' מאירסון, 'עזרה הדדית בימי משבר', בתוך: מעשים ומגמות, עמ' 199. מאלפים בהקשר זה דברי חיים ארלוזורוב: 'תנועת הפועלים המאורגנת בארץ-ישראל אינה תנועת ה"פרולטריון". הסתדרות העובדים היא האריסטוקרטיה ההתיישבותית. אם יש כאן פרולטריון, הוואה את עצמו משולל ערך ציבורי, הריהו בעדות המזרח וב"מאה שערים"'. ח' ארלוזורוב, מבחר כתבים ופרקי חיים, עמ' 56.

72. ח' ארלוזורוב, 'מסקנות', כתבים, ב, עמ' 55-56.

פולקלוריסטי או מורשה מהעבר, העתידה להיעלם תחת הלחץ הפטרנליסטי של הסקטור 'המתקדם והמודרני'.

1. עצם המאמצים להפיץ ברבים את סמלי הסטטוס המקובלים על הסקטור הפועלי באמצעות גיוס פוליטי-ארגוני ו'כיבוש' עמדות-מפתח במוסדות ביצוע מרכזיים פגעו בכמה מרכיבים בסיסיים של דימוי 'החלוץ'. הנסיונות למסד את האידיאולוגיה השוויונית באמצעות מסגרות פוליטיות הביאו לידי כך שעצמה - עמדות כוח במסגרת הפוליטית - גררה בעקבותיה תגמולים כלכליים וחומריים אחרים (כמו תנאים סוציאליים, קביעות בעבודה), עד שהפכו במשך הזמן לקריטריוני סטטוס חשובים. יתר על כן, לא ניתן היה להגיע לעמדות כוח אלה אלא באמצעות השתייכות לקולקטיבים מסוימים,⁷³ כמו חברות במפלגה, באיגודים מקצועיים, במשקים וכו'. האליטה הפוליטית והכלכלית שהלכה והתגבשה בדרך זו אמנם דבקה דבקת מוחלטת בדימוי של אליטה משרתת (את העם והמעמד), אולם במהלך המיסוד והביורוקרטיזציה שלה ניכרו גם בה כמה סימפטומים אשר אפיינו אליטה בעלת אוריינטציה צרכנית מובהקת.

אחת התוצאות של תהליכים אלה היתה שבצדם של סמלי הסטטוס שאומצו בידי האליטה של תנועת העבודה ורבים מחוץ למחנה זה אשר שילמו לה מס שפתיים הוסיפו להתקיים, ואף להתפשט ולהעמיק שורשים סמלי סטטוס אחרים, שהלגיטימיות שלהם היתה אמנם פחותה, אולם השפעתם הממשית היתה רבה מאוד. הדוגלים בסמלי סטטוס משניים אלה הכתיבו סולם יוקרה של משלחי-יד, שבתחתיתו היו העובדים הבלתי-מקצועיים, באמצעותו בעלי מלאכה עצמאיים וחברי קואופרטיבים, ובראשו אנשי ציבור, מנהיגים פוליטיים, אנשי כלכלה וחברי הקהילה האקדמית.⁷⁴ גם לסמלי הסטטוס הללו לא היתה תמיד תחולה כלל-יישובית, והיתה טבועה בהם מידה לא קטנה של לוקאליזם: ירושלים, למשל, לא דמתה מבחינה זו לתל-אביב; בעוד שבירושלים בעלי המעמד היו פקידים ממשלתיים, פקידי ההנהלה הציונית והסוכנות היהודית וכן אנשי הסגל האקדמי של האוניברסיטה, הרי בתל-אביב היתה 'האצולה המקומית' מורכבת מיהודים בעלי הון, מורים, סופרים, אמנים ועסקנים פוליטיים.⁷⁵

תהליך הכרסום בסמלי הסטטוס של תנועת הפועלים הביא כבר בשלהי תקופת המנדט למידה לא קטנה של טשטוש בין המחנות התרבותיים-חברתיים השונים של היישוב. אחד הביטויים לכך היה צמיחתן של סינתזות שונות ומשונות של סגנונות חיים. כך, למשל, לאותו מחנה השתייכו החלוץ, המענה גופו בעבודה קשה במושבות יהודה והשומרון; העסקן ההסתדרותי, שלבושו אמנם צנוע ('החולצה הפתוחה') אבל רמת חייו גבוהה יחסית, עבודתו קבועה והוא גר בשיכון

73. ש"נ אייזנשטדט, החברה הישראלית, עמ' 111, 231.

74. מ' רושולד, 'בעיית המבנה המעמדי של היישוב הערבי' (לעיל, הערה 35), עמ' 226.

75. ראה י' צור, שחרית של אתמול, עמ' 172. תיאורו זה מתייחס בעיקר לראשית שנות העשרים. יש להניח שהדברים השתנו מאוחר יותר. ראה גם מ' יערי, בפתח תקופה, עמ' 177.

הסתדרותי וילדיו לומדים בדרך־כלל בבית חינוך לילדי עובדים אשר שכר הלימוד בו היה גבוה מבתי הספר העירוניים; ופועלים קשי יום, אשר כל שאיפתם היתה להשתחרר מעבודת כפיים ולהבטיח לבניהם השכלה רחבה ו/או מקצוע שיבטיח עצמאות כלכלית.

גם המחנה האזרחי לא היה עשוי מקשה אחת. נמנו עמו איכרים שעבדו את אדמתם במו ידיהם, טיפחו סגנון חיים ארץ־ישראלי אותנטי למדי בהווי לבוש ודיבור, וכן מי שהיו הלכה למעשה, מבחינה פוליטית וחברתית, בני בריתם – בני המעמד הגבוה, בעלי תעשייה, 'רנטיריים', בעלי מקצועות חופשיים שאימצו לעצמם דפוסי צריכה כלכלית ותרבותית וסגנון לבוש ודיבור שונים לחלוטין מזה של איכרי הגליל. בדפוסי צריכה אלה היה חיקוי של תרבות מזרח־אירופית או תערובת של תרבות המוצא מכאן וסממנים שטחיים ואוטורייתיים של תרבות אנגלית, שהביאו לארץ פקידי הממשל המנדטורי מכאן. סמלי הסטטוס של עדות המזרח – כמו מקום לידה, ייחוס אבות, מספר ילדים ומעמד כלכלי – הוכיחו כושר עמידה מרשים בפני ההסתערות של סמלי הסטטוס של עדות אשכנז. אולם גם כאן חל טשטוש כלשהו ככל שחלקים מעדות אלה השתלבו מבחינה כלכלית, חברתית ופוליטית, אם בסקטור הפועלי ואם בסקטור האזרחי של יוצאי אירופה. הן סמלי הסטטוס של עדות המזרח והן סמלי הסטטוס האלטרנטיביים של הסקטור האזרחי היו לצנינים בעיני האידיאולוגים של תנועת הפועלים באותה מידה; אולם, בעוד שאלה האחרונים שימשו אובייקט מובהק לביקורת ולגינוי, הרי כלפי הראשונים לא היתה מערכת המושגים של תנועת הפועלים ערוכה כלל להתמודדות מבחינה אידיאולוגית וקונצפטואלית.

תהליך שיבת ציון היה כרוך אפוא במאמץ מודע לבינוי רבדים חברתיים ובלתי־מקובלים בחברה היהודית המסורתית, כמו חקלאים ו'פרולטריום'. בינוי זה הורכב משני תהליכים עיקריים: סלקציה של כוח אדם בעל תכונות מתאימות וטיפוח נמרץ של סמלי סטטוס שונים, שאמורים היו להבטיח את ייחודן התרבותי והחברתי של השכבות החדשות ואת 'המרחק החברתי' ביניהן לבין השכבות ה'מסורתיות' יותר. הצלחתם של תהליכים אלה היתה כאמור חלקית בלבד; תוך שנים מעטות יחסית חל בהם כרסום ופיחות רב.